

Základy humánní geografie 1:

Geografie obyvatelstva a sídel

Marián Halás, Šárka Brychtová, Miloš Fňukal

Univerzita Palackého v Olomouci
Přírodovědecká fakulta

Základy humánní geografie 1: Geografie obyvatelstva a sídel

Marián Halás, Šárka Brychtová, Miloš Fňukal

Olomouc 2013

Oponenti: PhDr. Miloš Charbuský, CSc.
RNDr. Pavel Ptáček, Ph.D.
Mgr. Petr Zemánek, Ph.D.

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Název projektu: Rozšíření akreditace studia učitelské geografie na PřF UP v Olomouci
o kombinovanou formu

Reg. číslo: CZ.1.07/2.2.00/18.0014

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní,
správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

1. vydání

© Marián Halás, Šárka Brychtová, Miloš Fňukal, 2013

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2013

ISBN 978-80-244-3847-4 (tištěná verze)

ISBN 978-80-244-3848-1 (online verze)

Obsah

Obsah.....	3
Úvod.....	5
Předpokládané vstupní znalosti	5
Písemné kontrolní úkoly, komunikace s tutorem	5
Vysvětlivky k ikonám.....	6
1 Úvod do humánní geografie.....	7
1.1 Pozice (humánní) geografie v systému vědních disciplin	7
1.2 Parciální disciplíny humánní geografie.....	8
1.3 Vývoj humánní geografie	9
2 Úvod do geografie obyvatelstva, zdroje a charakter dat.....	11
2.1 Úvod do geografie obyvatelstva	11
2.2 Zdroje a charakter dat.....	11
3 Vývoj obyvatelstva.....	16
3.1 Antropogeneze.....	16
3.2 Vývoj lidských populací.....	17
4 Rozmístění obyvatelstva.....	22
4.1 Obyvatelstvo a prostor	22
4.2 Prostorové struktury obyvatelstva.....	22
4.3 Hustota zalidnění a koncentrace obyvatelstva	24
4.4 Rozmístění obyvatelstva ve vztahu k přírodním faktorům	26
4.5 Rozmístění obyvatelstva ve vztahu k socioekonomickým faktorům.....	28
5 Přirozený pohyb obyvatelstva.....	30
5.1 Přirozený pohyb jako součást dynamiky obyvatelstva.....	30
5.2 Porodnost a plodnost	31
5.3 Úmrtnost.....	33
5.4 Potratovost.....	35
5.5 Sňatečnost	36
5.6 Rozvodovost	36
6 Mechanický pohyb obyvatelstva.....	38
6.1 Mechanický pohyb jako součást dynamiky obyvatelstva.....	38
6.2 Ukazatele migračních pohybů.....	39
6.3 Významné mezikontinentální a mezinárodní migrace	40
6.4 Celkový pohyb obyvatelstva	44
7 Struktury obyvatelstva.....	46
7.1 Znaky pro rozlišení struktur obyvatelstva.....	46

7.2	Struktura obyvatelstva podle pohlaví a věku	46
7.3	Rasová struktura obyvatelstva	49
7.4	Jazyková a národnostní struktura obyvatelstva	50
7.5	Religiózní struktura obyvatelstva	51
8	Demografické cykly a populační prognózy	53
8.1	Demografická revoluce	53
8.2	Druhý demografický přechod a stárnutí obyvatelstva	54
8.3	Populační prognózy	55
9	Úvod do geografie sídel, základní pojmy	57
9.1	Úvod do geografie sídel	57
9.2	Základní pojmy a klasifikace sídelních jednotek	58
9.3	Vztah administrativně správních jednotek a sídel	60
10	Venkovské osídlení	62
10.1	Vymezení venkovských sídel	62
10.2	Velikostní kategorie venkovských sídel	62
10.3	Typy venkovského osídlení	63
10.4	Morfologické typy venkovských sídel	63
10.5	Funkční typy venkovských sídel	67
11	Městské osídlení	71
11.1	Definice a vymezení města	71
11.2	Vznik a vývoj měst	73
11.3	Urbanizace	77
11.4	Fáze urbanizace, perspektivy dalšího vývoje měst	78
12	Geografie města	81
12.1	Vymezení hranice města	81
12.2	Funkce města	83
12.3	Funkční typy měst	83
12.4	Morfologická struktura měst	84
12.5	Funkční struktura měst	85
13	Sídelní systém	89
13.1	Město a zázemí	89
13.2	Hierarchie sídel	91
	Zipfovo pravidlo pořadí – velikost	91
13.3	Prostorové rozložení sídel	92
	Závěr	97
	Použité zdroje	98
	Profily autorů	101

Úvod

Vážení studenti, do rukou dostáváte studijní oporu Základy humánní geografie 1 – Geografie obyvatelstva a sídel. Tento text je vytvořen v souladu se zásadami pro tvorbu distančních studijních opor, proto má možná pro Vás poněkud nezvyklou podobu. Je primárně určen studentům kombinované formy bakalářského studijního oboru Geografie (učitelská) a navazujícího magisterského studijního oboru Učitelství geografie pro střední školy. Cílem pracovníků katedry geografie je zpracovat pro ně studijní opory tak, aby i ve specifických podmínkách „domácí přípravy“ kombinované s pátečními tutoriály získali stejnou sumu znalostí jako účastníci prezenčního studia.

Přípravu kombinované formy studijních oborů Geografie (učitelská) a Učitelství geografie pro střední školy zajistil projektový tým Operačního projektu Vzdělání pro konkurenceschopnost – CZ.1.07/2.2.00/18.0014 „Rozšíření akreditace studia učitelské geografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci o kombinovanou formu“, do kterého byla zapojena většina členů katedry geografie, mj. všichni vyučující. Z prostředků projektu byla hrazena zejména příprava studijních opor. Ty jsou zpracovávány podle jednotné metodiky a byly během akademických let 2012–13 a 2013–14 ověřeny ve výuce. Na základě připomínek a námětů studentů dostal tento studijní text svou konečnou podobu.

Předpokládané vstupní znalosti

Text je „šit na míru“ studentům, kteří maturovali ze zeměpisu, předpokládá proto zvládnutí středoškolského učiva. Autoři dále u svých čtenářů očekávají předchozí absolvování vysokoškolského studijního předmětu Úvod do studia geografie. Písemné úkoly, které budete v předmětu vypracovávat, by proto měly mít formální i obsahovou úroveň odborných textů (používání odborné terminologie, citační aparát, uvážlivý výběr odborných zdrojů, atd.).

Písemné kontrolní úkoly, komunikace s tutorem

Během semestru studenti zpracují v písemné formě 6 kontrolních úkolů (dva dlouhé a čtyři krátké). S těmito úkoly budou seznámeni tutorem na prvním setkání. K odevzdávání úkolů, k diskuzím s kolegy a k dotazům tutorovi budou studenti využívat e-learningový portál katedry geografie Přírodovědecké fakulty UP v Olomouci, který je dostupný na internetové adrese <http://geomoodle.upol.cz/>. Výukový portál katedry tak tvoří organický doplněk této studijní opory.

Vysvětlivky k ikonám

Průvodce studiem

Prostřednictvím průvodce studiem k vám promlouvá autor textu. V průběhu četby vás upozorňuje na důležité pasáže, nabízí vám metodickou pomoc a/nebo předává důležitou vstupní informaci ke studiu kapitoly.

Příklad

Příklad objasňuje probírané učivo, případně propojuje získané znalosti s ukázkou jejich praktické aplikace.

Úkoly

Pod ikonou úkoly najdete dva druhy úkolů. Buď vás autor vybídne k tomu, abyste se nad nějakým problémem zamysleli a uvedli svůj vlastní názor na položenou otázku, nebo vám zadá úkol, kterým prověřuje získané znalosti. Správné řešení zpravidla najdete přímo v textu.

Pro zájemce

Část pro zájemce je určena těm z vás, kteří máte zájem o hlubší studium dané problematiky. Najdete zde i odkazy na doplňující literaturu. Pasáže i úkoly jsou zcela dobrovolné.

Řešení

V řešení můžete zkontrolovat správnost své odpovědi na konkrétní úkol nebo v něm najdete řešení konkrétního testu. Váží se na konkrétní úkoly, testy! Nenajdete zde databázi správných odpovědí na všechny úkoly a testy v textu!

Shrnutí

Ve shrnutí si zopakujete klíčové body probírané látky. Zjistíte, co je pokládáno za důležité. Pokud shledáte, že některému úseku nerozumíte, nebo jste učivo špatně pochopili, vraťte se na příslušnou pasáž v textu. Shrnutí vám poskytne rychlou korekci!

Kontrolní otázky a úkoly

Prověřují, do jaké míry jste pochopili text, zapamatovali si podstatné informace a zda je dokážete aplikovat při řešení problémů. Najdete je na konci každé kapitoly. Pečlivě si je promyslete. Odpovědi můžete najít ve více či méně skryté formě přímo v textu. Někdy jsou tyto otázky řešeny na tutoriálech. V případě nejasností se obraťte na svého tutora.

Pojmy k zapamatování

Najdete je na konci kapitoly. Jde o klíčová slova kapitoly, která byste měli být schopni vysvětlit. Po prvním prostudování kapitoly si je zkuste nejprve vyplnit bez nahlédnutí do textu! Teprve pak srovnajte s příslušnými formulacemi autora. Pojmy slouží nejen k vaší kontrole toho, co jste se naučili, ale můžete je velmi efektivně využít při závěrečném opakování před testem.

1 Úvod do humánní geografie

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- identifikovat pozici humánní geografie v systému vědních disciplin,
- pojmenovat parciální discipliny humánní geografie (tradiční i méně tradiční),
- zhodnotit historický vývoj humánní geografie, hlavně její vývoj v poválečném období.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut**.

Průvodce studiem

V učebnici se budeme dominantně soustředit na problematiku geografie obyvatelstva a sídel, které jsou součástí humánní geografie. Proto je na úvod potřebné přiblížit charakter humánní geografie, její vývoj a pozici mezi vědními disciplinami.

1.1 Pozice (humánní) geografie v systému vědních disciplin

Geografie je zajímavá vědní disciplína, která zkoumá krajinnou sféru Země a prostorové rozložení jednotlivých jevů. Obecně ji můžeme považovat za multidisciplinární vědní obor, který se nachází v průniku přírodních, společenských a technických věd. Zároveň se nachází na rozhraní idiografických a nomotetických vědních disciplin. Idiografické disciplíny vycházejí z myšlenek a idejí, které se snaží rozvíjet a odůvodňovat, důraz kladou na individuální případy, které nemusí být vždy nutně zobecněné (typickým příkladem je filosofie). Nomotetické disciplíny jsou exaktní, jsou založené na pevných datech a jednoznačných operacích. Úhelným kamenem jsou pro ně jednoznačné zákonitosti a důkazy, které mají obecnou platnost (příkladem může být matematika).

Geografii (přesněji systematickou geografii) rozdělujeme na geografii fyzickou a geografii humánní. **Humánní geografie** se rozvinula poté, kdy člověk začal výrazným způsobem ovlivňovat život na Zemi. Nejprve se snažil popsat způsoby hospodaření, tvary domů a sídel, zdroje využitelné pro obchod apod. Na rozdíl od fyzické geografie, zabývající se prostorovým rozložením přírodních prvků a jevů, je humánní geografie primárně společenskou vědní disciplínou. Zkoumá prostorové rozložení obyvatelstva a prostorové rozložení jevů tvořených jeho činností – to znamená všech jevů, které člověk buď vytvořil nebo jich svou činností a působením přímo či nepřímo ovlivňuje.

Humánní geografie

Na tomto místě je nutné přistavit se u samotného názvu humánní geografie. V celém vyspělém světě se termín humánní geografie standardně používá (v angličtině *human geography*, ve francouzštině *géographie humaine* apod.), je to i oficiální termín užívaný Mezinárodní geografickou unií. Navzdory tomu pražští geografové doposud stále používají slovní spojení sociální geografie a téměř celá česká geografická obec (učebnice, studijní materiály, akreditační a jiné komise) se tomu zatím přizpůsobuje. Ve světě je však sociální geografie vnímána poněkud jinak, a to jako podmnožina humánní geografie, která se soustřeďuje dominantně na problematiku sociálních jevů, struktur a procesů.

Každá relevantní vědní disciplína má svůj objekt (Koho a co zkoumá?) a předmět (Co na tom zkoumá a jakým způsobem?). Objektem studia humánní geografie je **humánní (neboli socioekonomická) sféra Země** – tj. člověk a jeho činnost. Předmětem studia humánní

Humánní sféra

geografie jsou zákonitosti vývoje, struktury a prostorového rozložení humánní sféry (neboli socioekonomické sféry) Země.

Noosféra

Kybersféra

Kromě tradičního výzkumu socioekonomické sféry se humánní geografie soustředí i na poznávání nemateriální geosféry antropogenní povahy, patří sem například noosféra a kybersféra. **Noosféra** je sféra myšlení, představ, hodnot, etických principů, nemateriální kultury či ideologických doktrín. V současném globalizovaném světě sehraává noosféra důležitou roli. Budoucí vývoj můžou např. výrazně ovlivňovat myšlenkové pochody jednotlivců s vůdčími sklony, iracionálně se můžou chovat světové trhy (globální panika trhu) apod. **Kybersféra** je sféra virtuálního prostoru, např. na internetu. Do virtuálního prostoru se nám přesouvá stále větší podíl našich reálných životů, a to hlavně u obyvatelstva nižších věkových kategorií.

Tab. 1 Struktura geografických disciplín

Geosféra	Charakter geosféry
Tradiční	
Fyzicko-geografická sféra	Materiální, neantropogenní povahy
Socioekonomická sféra	Materiální, antropogenní povahy
Nové	
Noosféra a kybersféra	Nemateriální, antropogenní povahy

Pramen: Vlastní zpracování.

1.2 Parciální discipliny humánní geografie

Tradiční dílčí discipliny

Humánní geografie se skládá z několika parciálních disciplín, které můžeme rozdělit na tradiční a méně tradiční. Podle výuky na středních i vysokých školách patří mezi tradiční discipliny humánní geografie:

- geografie obyvatelstva,
- geografie sídel,
- geografie zemědělství,
- geografie průmyslu,
- geografie dopravy,
- geografie obchodu a služeb,
- geografie cestovního ruchu.

Všechny tyto parciální discipliny jsou standardně vyučovány a je jim věnována dostatečná pozornost a prostor. Geografii zemědělství, geografii průmyslu, geografii dopravy, geografii obchodu a služeb a geografii cestovního ruchu můžeme označit souhrnným názvem ekonomická geografie. Ekonomická geografie se zabývá výrobními i nevýrobními aktivitami člověka, tedy celým hospodářstvím, přesněji prostorovým rozložením jednotlivých hospodářských sektorů. Podle zaměření a charakteru ekonomické aktivity rozlišujeme čtyři sektory (sféry) hospodářství:

- primární sektor – zemědělství, rybolov, lesní hospodářství,
- sekundární sektor – průmysl a stavebnictví,
- terciární sektor – doprava, cestovní ruch, obchod a služby,
- kvartérní sektor – sofistikované služby jako věda a výzkum, práce s informacemi.

Všechny výrobní (z primární a sekundární sféry) i nevýrobní (z terciární a kvartérní sféry) aktivity se odehrávají v konkrétním místě a čase a vytvářejí jisté systémy. Právě studium územně lokalizovaných systémů a zákonitostí jejich vzniku a fungování patří k hlavním cílům humánní geografie.

Kromě tradičních disciplin však existuje také mnoho méně tradičních disciplin, které je rovněž možné označit jako parciální discipliny humánní geografie. Namátkou je možno zmínit např. geografii sportu, geografii kultury nebo dokonce obory, které jsou založené na subjektivním vnímání jako např. geografie strachu apod. V podstatě všechno okolo nás, co je možné pozorovat a nějakým způsobem souvisí s člověkem, má humánně-geografickou dimenzi. Geografií se to potom stává v tom případě, zkoumáme-li prostorovou diferenciaci tohoto jevu – to znamená, jak je jev rozložen v regionech (obcích, administrativních jednotkách států apod.).

Netradiční discipliny

1.3 Vývoj humánní geografie

Výraznější rozvoj humánní geografie nastal v polovině 19. století. Tento rozvoj úzce souvisí s prudkým rozvojem lidské společnosti. Při vysvětlování společenských a hospodářských rozdílů ve světě přitom geografie stále vycházela z pojetí jednostranné závislosti společnosti na přírodních podmínkách – **geografický determinismus**.

Determinismus

Na determinismus volně navazuje **pozitivismus**, jehož prvním výrazným představitelem byl francouzský filosof August Comte. Pozitivismus představuje první vědeckou metodologii, klade důraz na studium faktů a empirické pozorování. Zdůrazňuje, že pouze na tomto základě lze sestavit jediný skutečný obraz světa. Předpokládá neutralitu a opakování vědeckého poznání a objektivitu vědce. Všechny teorie jsou ověřovány empiricky. Pozitivismus položil základy současné vědy a částečně je používán dodnes.

Pozitivismus

Geografický posibilismus, jehož hlavním představitelem byl francouzský geograf Paul Vidal de La Blache, znamená jistý odklon od determinismu. V závěru 19. století zároveň můžeme pozorovat vznik regionální geografie v dnešním slova smyslu, tj. jako komplexní vědní discipliny, která region bere jako výsledek vzájemného působení fyzickogeografických a humánněgeografických jevů.

Posibilismus

Druhá fáze humánní geografie rozvoje navazuje na rozvoj společenských věd (zhruba od dvacátých let 20. století). Výrazný odklon od determinismu přináší **geografický indeterminismus** (hlavním představitelem je americký geograf Richard Hartshorne). Indeterminismus navazuje částečně na de La Blacha, hovoří ale o úplné nezávislosti člověka na přírodních podmínkách. Za hybnou sílu je považován člověk, obdařený svobodnou vůlí a záleží jen na něm, jak geografické prostředí využije. Vznik tohoto proudu v americkém prostředí je přirozený, protože přírodní podmínky hrály při formování regionálního a sídelního systému Spojených států daleko menší roli (např. ve srovnání s Evropou).

Indeterminismus

V 50. a 60. letech 20. století dominuje kvantitativní pojetí humánní geografie. Toto období nazýváme též **kvantitativní revolucí**, která je inspirovaná pozitivistickými metodami a přístupy. Nastává proces „zexaktnění“ a matematizace geografie, výrazně se ve výzkumu využívají statistické analýzy.

Kvantitativní revoluce

Spolu se společenskou krizí na konci 60. let přichází kritika pozitivismu a nástup kvalitativních výzkumných metod. Prosazuje se tzv. humanistická geografie, která staví do centra geografického vnímání člověka (vazba na filozofii a jiné humanistické obory), později i další radikální směry jako (neo)marxistická geografie či v 80. letech feministická geografie.

Po druhé světové válce v humánní geografii neustále soutěží její dva proudy:

- filosofické (**idiografické**) vysvětlení socioekonomických jevů, vychází z myšlenkových proudů a filosofických základů,
- matematické (**nomotetické**, kvantitativní) vysvětlení socioekonomických jevů: vychází z práce s čísly a statistickými daty.

Je to důsledek toho, že pro humánní geografii, stejně jako pro geografii obecně, je typická pozice mezi idiografickými a nomotetickými vědními disciplinami.

Moderní humánní geografie už nemá pouze popisný charakter, snaží se stále více směřovat svůj pohled do budoucnosti – tvorba prognóz, snaha zapojit se do územního plánování a plánovacích procesů jednotlivých socioekonomických prvků. Mezi nové směry výzkumu humánní geografie, které nejsou v České republice ještě dostatečně rozvinuté, patří i výzkum nemateriálních prvků jako myšlení, vnímání hodnot, etických principů, nemateriální kultury, ideologických doktrín nebo výzkum virtuálního prostoru, např. na internetu.

SHRNUTÍ

Humánní geografie:

- zkoumá humánně geografickou (neboli socioekonomickou) sféru Země, tj. člověka a jeho činnost)

Noosféra a kybersféra:

- nové sféry výzkumu v humánní geografii

Parciální disciplíny humánní geografie:

- základní: geografie obyvatelstva, geografie sídel, geografie zemědělství, geografie průmyslu, geografie dopravy, geografie obchodu a služeb, geografie cestovního ruchu

Vývoj humánní geografie:

- geografický determinismus, pozitivismus, geografický posibilismus, geografický indeterminismus, kvantitativní revoluce, humanistické a radikální geografie, prolínání idiografických a nomotetických přístupů

Kontrolní otázky a úkoly

1. Uveďte, co může být v humánní geografii idiografické, tedy založená na myšlenkách a idejích a co nomotetické, tedy vycházejících z matematických výpočtů.
2. Pokuste se pojmenovat některé další, méně tradiční, parciální disciplíny humánní geografie. Co by mohli např. zkoumat?

Pojmy k zapamatování

Humánní geografie, idiografické vs. nomotetické, noosféra a kybersféra, determinismus, pozitivismus, posibilismus, indeterminismus

2 Úvod do geografie obyvatelstva, zdroje a charakter dat

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- vysvětlit rozdíl mezi geografii obyvatelstva a demografií,
- vyhledat údaje a data o strukturách obyvatelstva,
- vyhledat údaje a data o pohybech obyvatelstva.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut**.

Průvodce studiem

Geografie obyvatelstva je komplexní obor zabývající se obyvatelstvem s důrazem na jeho prostorovou distribuci. Při svém výzkumu spolupracuje s jinými obory, které mají k obyvatelstvu (či už ke společnosti obecně nebo i k člověku jako jedinci) co říct. Geografie obyvatelstva pracuje s množstvím statistických dat o populaci, proto je důležité poznat možnosti zdrojů pro jejich získávání, relevanci a alternativy statistického zpracování.

2.1 Úvod do geografie obyvatelstva

Geografie obyvatelstva je jedna ze základních disciplín humánní geografie. Zabývá se vývojem obyvatelstva (prostorovými a časovými faktory, faktory výživy, apod.), prostorovou diferenciací a rozmístěním obyvatelstva, strukturou (složením) obyvatelstva (věková struktura, národnostní struktura, náboženská struktura apod.) a dynamikou neboli mobilitou obyvatelstva (přirozený pohyb, migrační pohyby).

Geografie obyvatelstva

Kromě toho existuje i **demografie**, která se zabývá reprodukcí lidských populací a studiem demo-sociálních systémů. Ve srovnání s geografii obyvatelstva má menší prostorový akcent, větší důraz je kladen na biologické a jiné znaky populací. Pro demografii s prostorovou aplikací se užívají termíny **geodemografie** (např. obor na Univerzitě Karlově v Praze) nebo **demogeografie** (např. obor na Univerzitě Komenského v Bratislavě).

Demografie

Geografie obyvatelstva a demografie samozřejmě spolupracuje i s jinými příbuznými disciplínami. Demografie populací má blízko např. k sociální, ekonomické, ekologické a regionální politice, demografická analýza ke statistice a dalším empirickým oborům, teoretická demografie k filozofii a demografická metodologie k jiným metodologickým oborům.

2.2 Zdroje a charakter dat

Informační zdroje o obyvatelstvu tvoří jednak údaje ze sčítání lidu, domů a bytů, dále pak z matrik a ze zdravotní statistiky. **Sčítání lidu** (census) se konalo v různých formách od prvních starověkých civilizací. Dnešní charakter získalo v polovině 19. století.

Sčítání lidu

První novodobé sčítání se konalo v tehdejším Rakousku-Uhersku v roce 1869. Od té doby se provádí zhruba každých deset let, s výjimkou válečného období. Poslední bylo v České re-

publice provedeno, podobně jako ve většině evropských zemí, v roce 2011. Kromě údajů o počtu obyvatel a jejich základních charakteristikách (věk, profese, vzdělání, národnost, dojíždka do zaměstnání a do škol apod.) se zjišťovaly údaje o bytovém fondu a vybavenosti domácností a bytů.

Formulář můžete vyplnit i na www.scitani.cz

**SCÍTÁNÍ LIDU,
DOMŮ A BYTŮ
2011**

SCÍTACÍ LIST OSOBY

Scítání lidu, domů a bytů v roce 2011 probíhá na základě zákona č. 296/2009 Sb. Český statistický úřad Vás žádá o spolupráci formou vyplnění údajů do scítacích formulářů, případně formou kontroly předvyplněných údajů. Ochrana individuálních a osobních údajů podle příslušných zákonů je zajištěna. Údaje budou využity výhradně ke statistickým účelům.

Vyplnjuje scítací komitát	IDENTIFIKACE	Číslo bytu	IDOB	1 0 1 4 7 5 5 4 9 2	Číslo domu	1 0 0 1 5 8	Pořadové číslo budovy	1
	Okres	P A R D U B I C E					Kód okresu	C Z 0 5 3 2
	Obec	R Y B I T V Í					PSČ	5 3 3 5 4
	Část obce	R Y B I T V Í					Scítací obvod	4 8 7 0 0 2
	Ulice	Š K O L N Í					Číslo orient.	

PŘED VYPLNĚNÍM SCÍTACÍHO FORMULÁŘE SI, PROSÍM, POZORNĚ PŘEČTĚTE POKYNY K VYPLNĚNÍ A PŘILOŽENÉ VYSVĚTLIVKY
K vyplnění formuláře použijte číselnou nebo modrou propisovací tužku.
Z uvedených možností vyberte vždy **pouze jednu odpověď**, pokud není uvedena možnost více odpovědí.
Vybranou odpověď označte **X**; chybné označení pole zcela přeskřítkujte ■ a označte správné **X**. Text i číselné údaje zapisujte dle vzorů do určených vyplňovacích polí.
Chybně napsaný údaj přeskřítkujte a správný napište na volné místo u příslušné otázky.

Vzory vyplnění: X

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9
A Á Â Ã Ç Ð Ñ Ò Ó Ô Õ Ö × Ø Ù Ú Û Ü Ý Þ ß à á â ã
ä å æ ç è é ê ë ì í î ï ð ñ ò ó ô õ ö × ø ù ú û ü ý þ ß

Příjmení N O V Á K
Jméno T O M Á Š

1. Rodné číslo / **2. Datum narození** / **3. Pohlaví** muž ☐ žena ☐

U trojmístné koncovky nechte poslední políčko prázdné.
den / měsíc / rok

4. Státní občanství ČR ☐ jiné ☐ máte-li jiné státní občanství, uveďte název státu ↓ bez státního občanství ☐

5. Bydlíte v rozhodný okamžik (26. 3. 2011) Uveďte, zda místo, kde skutečně bydlíte a kde jste členem domácnosti (bez ohledu na místo trvalého pobytu), je: na adrese uvedené v záhlaví formuláře ☐ jinde v České republice ☐ uveďte přesnou adresu ↓

okres
obec
č.pops.
č.orient.
v jiném státě uveďte název →

6. Bydlíte jeden rok před scítáním (26. 3. 2010) Uveďte osoby narozené do 26. 3. 2010 včetně. v obci uvedené v záhlaví formuláře ☐ jinde v České republice ☐ uveďte kde ↓

okres
obec
v jiném státě uveďte název →

7. Bydlíte matky v době narození Uveďte, zda bydlíte Vaší matky v době Vašeho narození bylo: v obci uvedené v záhlaví formuláře ☐ jinde v České republice ☐ uveďte kde ↓

okres
obec
v jiném státě uveďte název →

8. Rodinný stav svobodný/svobodná ☐ ženatý/vdaná ☐ rozvedený/rozvedená ☐ vdovec/vdova ☐

9. Registrované partnerství (osob stejného pohlaví) trvalý ☐ zaniklé rozhodnutím soudu ☐ zaniklé úmrtím partnera/partnerky ☐

10. Mateřský jazyk Je možné uvést dva jazyky: český ☐ slovenský ☐ romský ☐ polský ☐ německý ☐ znaková řeč ☐

jiny ☐ uveďte jaký →

OTOČTE, PROSÍM, A VYPLŇTE 2. STRANU FORMULÁŘE

XXXXX

Obr. 1 První strana Scítacího listu osoby při SLDB 2011 (Pramen: scitani.cz).

Množství a přesné definice údajů zjišťovaných při scítání se postupně mění. Např. data o dojíždce obyvatelstva do zaměstnání a do škol se poprvé zjišťovala v roce 1961, za socialismu se nevyplňovaly údaje o náboženství apod. V roce 2011 byla součástí formulářů poprvé kolonka o registrovaném partnerství homosexuálních a lesbických párů. Mění se také povinnost (resp. dobrovolnost) některé údaje uvést. Údaje o národnosti jsou subjektivní a každý měl možnost vyplnit to, čím se cítí (proto jsme měli v roce 2001 tolik Eskymáků), v roce 2011 se dokonce objevila možnost uvést národnosti dvě. Nepovinná byla kolonka o náboženské víře, při posledním scítání poprvé s alternativou věřící – bez příslušnosti ke konkrétní církvi nebo náboženské společnosti. Důležitou skutečností ve srovnání s předchozími scítáními byl fakt, že občané měli vyplnit místo, kde skutečně bydlí (faktický pobyt) a ne místo oficiálního trvalého pobytu, které je často pouze deklarativní. Tato skutečnost umožní lépe vyhodnocovat reálnou prostorovou distribuci obyvatelstva a míst jeho koncent-

race. Zároveň lépe odráží skutečný počet obyvatel „užívajících“ dané území, hlavně u větších měst.

Mezi sčítáními jsou nejdůležitějšími zdroji informací o pohybu obyvatelstva **matriky**, které shromažďují informace o narozeních, úmrtích, sňatcích, rozvodech apod. Matriky jsou na našem území vedeny od druhé poloviny 17. století.

Matriky

Ze **zdravotní statistiky** získáváme údaje o zdravotním stavu obyvatelstva, nemocnosti, příčinách úmrtí a potratech. Jinak získáváme informace o obyvatelstvu také ze soudů, ministerstva vnitra a dalších úřadů.

Další zdroje informací

CSU
ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD
Na padesátém 81
100 82 Praha 10
tel. 27405 1111

HLÁŠENÍ O NAROZENÍ

Měsíc _____ 200 _____

Obyv 2 -12
Registrováno
ČSÚ ČV 2/08
ze dne 12.4.2005
IKF 462006

Statistické zjišťování je součástí Programu statistických zjišťování na rok 2005. Podle zákona č. 89/1995 Sb.,
o státní statistické službě, ve znění pozdějších předpisů, je zpravodajská jednotka povinna poskytnout všechny požadované údaje.
Ochrana důvěrnosti údajů je zaručena zákonem. Děkujeme za spolupráci.

Vyplní matrika:
Obecní úřad _____
Řad. č. matriční _____
Jméno dítěte _____
Příjmení dítěte _____

Vyplní zdravotnické zařízení:
Okres _____
Místo narození (obec) _____
Spisová značka _____
Porodní kniha _____

Datum narození hodina, minuta _____ den, měsíc, rok _____ 01
Rodné číslo dítěte (vyplňuje matrika) _____ 02
Pohlaví dítěte 1-mužské 2-ženské _____ 03
Vitalita 1-živé 2-mrtvé _____ 04
Porod Pořadí ¹⁾ _____ 1-1 dítě 2-dvojče 3-trojče 4-čtyřče _____ 05
Porodní hmotnost (v gramech) _____ 06
Porodní délka (v cm) _____ 07
Týden těhotenství _____ 08

Státní občanství rodičů (uveďte slovy): otec _____ (kóduje ČSÚ) _____ 09
matka _____ 10

Kolikáté dítě se matce narodilo (živé i mrtvé) celkem _____ 11
v nynějším manželství _____ 12

Datum narození předchozího dítěte den, měsíc, rok _____ 13
Stav matky 1-svobodná 2-vdaná 3-rozvedená 4-vdova _____ 14
Datum sňatku rodičů den, měsíc, rok _____ 15

Nejvyšší vzdělání otce ²⁾ 1-základní 2-střední bez maturity (vč. vyučení) 3-střední s maturitou 4-vysokoškolské _____ 16
Nejvyšší vzdělání matky ²⁾ _____ 17

Rodné číslo otce _____ 18
Rodné číslo matky _____ 19
Okres trvalého pobytu (kóduje ČSÚ) C Z _____ 20
Obec trvalého pobytu _____ 21

Trvalé bydliště otec _____ matka _____
(uveďte jen v případě, pokud se liší od bydliště matky)

okres _____
obec _____
část obce _____
ulice, čp. _____

Poznámka: ¹⁾ U vícečetných porodů uveďte pořadí dítěte v tomto porodu.
²⁾ Poskytnutí údajů je dobrovolné.

Obr. 2 První strana formuláře pro Hlášení o narození (Pramen: czso.cz).

Změny počtu obyvatel neboli celkový přírůstek (úbytek) obyvatel jsou dány přirozeným přírůstkem nebo úbytkem (rozdíl počtu narozených a zemřelých) a migračním saldem (rozdíl počtu přistěhovaných a vystěhovaných) za určité období, zpravidla jeden rok. Na celé planetě je dán růst počtu obyvatel pouze přirozeným přírůstkem, na úrovni států a menších celků hraje významnou, a někdy i rozhodující roli migrace.

Statistiky migrací

Na území České republiky víme vnitrostátní migraci poměrně dobře zachytit (tedy pokud si občan při stěhování změní trvalý pobyt). Stačí nahlásit trvalý pobyt na novém místě a odhlá-

šení z předchozího trvalého pobytu za něj zabezpečí obecní úřady. S mezinárodní migrací je to ale komplikovanější. Imigranty (mimo nelegálních) zachytíme, protože je v jejich zájmu, aby si v republice nahlásili druh pobytu, o který mají zájem a na který mají nárok. S emigranty je to ale komplikovanější. Když se odstěhují do zahraničí, nemají doma povinnost odhlásit si trvalý pobyt a většina z nich to nedělá. Proto nemají data o počtu emigrantů příliš velkou výpovědní hodnotu a nic se nedozvíme ani z údajů o celkovém migračním přírůstku/úbytku (tj. migračním saldu).

ČSÚ HLÁŠENÍ O STĚHOVÁNÍ Obyv 5-12

Český statistický úřad Měsíc 200 ...

Registrováno
ČSÚ ČV 5/02
ze dne 25.6.2001
IFK 495002

(vyplňuje ČSÚ)

01

Datum narození den, měsíc, rok 02

Rodné číslo 03

Datum přihlášení k pobytu den, měsíc, rok 2 0 0 04

Pohlaví 1-mužské 2-ženské 05

Stav 1-svobodný(á) 2-ženatý, vdaná 3-rozvedený(á) 4-ovdovělý(á) 06

Státní obč. (uveďte slovy) (kóduje ČSÚ) 07

Nejvyšší vzdělání 1-základní 2-střední bez maturity 08

(od 15 let věku) 3-střední s maturitou 4-vysokoškolské

Důvod stěhování (uveďte jeden hlavní důvod) 09

1-změna pracoviště 2-přiblížení k pracovišti 3-učení, studium

4-zdravotní důvody 5-sňatek 6-rozvod 7-bytové důvody

8-následování rodinného příslušníka 9-jiný důvod

Předchozí trvalé bydliště okres

obec

ulice, č.p.

Stát (u přistěhovačů z ciziny)

(kóduje ČSÚ) C Z 10-11

Nové trvalé bydliště okres

obec

ulice, č.p.

Stát (u vystěhovačů z ciziny)

(kóduje ČSÚ) C Z 13-14

15

Vyplňte čísla všechny rubriky s výjimkou těch, které vyplňuje ČSÚ.
Vyletkované řádky vyplňte čitelné slovy.
Další pokyny pro vyplnění jsou uvedeny na zadní straně hlášení.

Obr. 3 První strana formuláře pro Hlášení o stěhování (Pramen: czso.cz).

Okamžitá a průběžná data

Obecně můžeme demografická data rozdělit na okamžitá a průběžná:

- **Okamžitá data** (tzv. **demografická statika**) se zjišťují v jednom momentu (okamžiku). Patří sem soupisy obyvatel nebo sčítání lidu (census).
- **Průběžná data** (tzv. **demografická dynamika**) se zjišťují za určité období, nejčastěji za jeden rok. Patří sem údaje o pohybu: evidence přirozeného pohybu a migrace nebo zdravotního stavu obyvatelstva.

Toto rozdělení dat je založeno na časovém hledisku, data však můžeme rozdělit i podle prostorových souvislostí na data se statickým prostorovým aspektem a data s dynamickým

prostorovým aspektem. Data se statickým prostorovým aspektem mají ukotvení na jednom místě (např. v jednom městě). Data s dynamickým prostorovým aspektem mají svůj začátek i konec (případně orientaci). Jsou to vlastně vektory a patří sem data o všech typech migračních pohybů.

Úkol / Úkol k zamyšlení

Co všechno je možné dozvědět se z výsledků sčítání lidu? Vyhledejte na stránkách Českého statistického úřadu některé zajímavosti a výsledky o strukturách obyvatelstva České republiky z posledního sčítání. Jak dopadlo sčítání ve vašem městě či regionu?

Úkol / Úkol k zamyšlení

Data o obyvatelstvu je možné rozdělit na data se statickým a dynamickým časovým aspektem a data se statickým a dynamickým prostorovým aspektem. Uveďte příklady konkrétních dat (resp. jevů):

- se statickým časovým a statickým prostorovým aspektem,
- se statickým časovým a dynamickým prostorovým aspektem,
- s dynamickým časovým a statickým prostorovým aspektem,
- s dynamickým časovým a dynamickým prostorovým aspektem.

SHRNUTÍ

Geografie obyvatelstva:

- zkoumá vývoj, prostorovou diferenciaci, struktury a dynamiku obyvatelstva

Demografie, geodemografie a demogeografie:

- příbuzné nebo obdobné disciplíny jako geografie obyvatelstva, v případě demografie s menším důrazem na prostorovou složku

Zdroje dat o obyvatelstvu:

- základní: sčítání lidu a matriky

Charakter dat:

- okamžitá (zjišťovaná v jednom momentu) a průběžná (zjišťovaná za určité období)

Kontrolní otázky a úkoly

1. Proč je pro demografy potřebné ovládat statistiku?
2. Jaký vliv mohla mít společenská situace v historii na výsledky sčítání lidu, konkrétně na výsledky o národnostní nebo náboženské struktuře?
3. Proč je důležité zjišťovat i faktický a nejen oficiální trvalý pobyt. Jak se tyto statistiky mohou lišit v jednotlivých obcích, městech či regionech?

Pojmy k zapamatování

Geografie obyvatelstva, demografie, geodemografie, demogeografie; sčítání lidu, demografická statika a demografická dynamika

3 Vývoj obyvatelstva

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- Vysvětlit průběh vývoje světové populace,
- Objasnit časové a prostorové aspekty vývoje populací,
- Zhodnotit rozdíly v populačním vývoji rozvojových a rozvinutých zemí.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut.**

Průvodce studiem

Naše civilizace je nejryzejším příkladem triumfu člověka nad přírodou, přestože může celkem snadno přivolat na naše potomky pomstu přírody. Ale je dobré si připomenout, jak nedávno se tato moderní technologická revoluce odehrála. Jestliže datujeme úsvit lidstva do doby zhruba před miliónem let, potom „vynález“ zemědělství, ke kterému došlo přibližně před 15 000 lety, ovlivnil pouze 1,5 procenta lidské historie. To znamená, že přinejmenším po 98,5 procent naší minulosti byla naše ekonomika založena na lovu, rybaření a sběru divokých plodin. A průmyslová epocha, kterou datujeme od vynálezu parního stroje, pokrývá pouze 0,02 procenta lidské existence (R. F. Murphy, 1998).

3.1 Antropogeneze

Antropogeneze

Geografie obyvatelstva si samozřejmě neklade za cíl odpovídat na otázky typu: „Kdo jsou naši předkové, kdy přesně začíná humánní fáze člověka, odkud se vlastně člověk na této planetě vzal?“ Odpovědi poskytují jiné disciplíny jako například antropologie, archeologie, historie nebo i sama filozofie. Přesto se však nelze ani v naší disciplíně těmto otázkám zcela vyhnout.

Otázka zní, co nás vlastně odděluje od ostatních živočichů, co je tou rozlišující charakteristikou, která vedla k pojmenování našeho druhu **homo sapiens**, tedy člověk rozumný, moudrý. A kde se vzala. Tímto znakem se pochopitelně rozumí vysoká inteligence lidstva, která na jedné straně přináší planetě Zemi vyspělou civilizaci, avšak s ní také nepřírozený vývoj přírodních společenstev a obrovskou degradaci celých ekosystémů. To by však byla jiná kapitola a proto se vraťme zpět na začátek.

Z hlediska vývoje planety, dokonce i vývoje živé přírody je **antropogeneze** (vývojový proces, kterým prošel vývoj našich předků od poloopice k opici a k člověku) nepatrný časový úsek. Představme si cestu dlouhou 18 km (která bude reprezentovat 18 mld. let vývoje naší planety). Vývoj živé přírody zabírá 3–3,5 km, antropogeneze už pouze 70 m a humánní fáze evoluce člověka dokonce pouhý 1 m! A na konci tohoto vývoje nacházíme procesy globalizace, etické problémy klonování a genového inženýrství, nadnárodní korporace, ale také hlad, bídu, podvýživu, diskriminaci, hroživé ekonomické rozdíly, populační explozi třetího světa, nemoci a předsudky – věk diskontinuity.

Za původní prostor formování primátů se považuje starý svět severní polokoule. Významné nálezy předků lidoopů v tomto prostoru pocházejí z období zhruba před 30 mil. let. Byly objeveny ve východní Africe, ale i ve střední Evropě a Číně. V pliocénu (mladší třetihory) dochází k významným klimatickým změnám. Pralesy ustupují, stepi se rozšiřují. Zřejmě tento fakt měl za následek výrazné oddělení opic od hominoidů. Zatímco opice zůstaly vázány na tropický prales, hominoidi se přizpůsobují novým podmínkám. Proces antropogeneze

probíhá s největší pravděpodobností v kontaktní zóně lesů a stepí, případně monzunových pobřeží. A za tento prostor se pokládá území mezi severní Indií a východní Afrikou.

Antropogeneze: vývoj člověka od poloopice

Počátky antropogeneze proběhly ve třetihorách, před 70 mil. lety. Celá planeta je přitom stará 18 mld. let, živá příroda 3 mld. let. Mezi předchůdce dnešních lidí se počítají:

- ramapithecus (první přímý předek člověka: žil před 10–14 mil. lety),
- australopithecus (přechodná forma mezi lidoopem a člověkem: žil před 1–5 mil. lety),
- homo habilis (žil před 1,8 mil. lety),
- homo erectus (opočlověk: žil před 1 mil. – 400 tis. lety),
- homo sapiens steinheimensis (žil před 400–250 tis. lety),
- homo sapiens neandertalensis (žil před 150 tis. lety, z období před 80–40 tis. lety se našly na našem území nálezy tohoto našeho předka na Moravě v jeskyni Šipka),
- homo sapiens sapiens (podstatně se neliší od současného člověka ani stavbou těla ani kapacitou lebky, žil zhruba před 40–10 tis. lety, známe nálezy pocházející z Dolních Věstonic nebo Cro-Magnon).

3.2 Vývoj lidských populací

Významný obrat v dějinách zalidnění Země přináší neolit, kdy probíhá tzv. **neolitická revoluce**. Neolitická revoluce se váže na období 7.–3. tis. p. n. l. (v Přední Asii začíná kolem roku 7000 p. n. l., v Evropě asi kolem roku 4000 p. n. l.). Počátky zemědělství způsobily zásadní změnu v osídlení území. V tomto období dochází k rozsáhlému osídlování a obdělávání dosud nedotčené půdy. Pěstování plodin a chov zvířat umožnily, aby celé skupiny lidí osídlily krajinu daleko hustěji než tomu bylo doposud (lidé žili do té doby daleko více rozptýleně). Pro Evropany také není zanedbatelný fakt, že již v tomto období vzniká v západní Evropě síť vesnic, která vytvořila základ dnešní mapy osídlení venkova. Odehrála se však ještě další pozoruhodná věc, která nás bude v souvislosti s počtem obyvatelstva zvláště zajímat.

Neolitická revoluce

Usedlý způsob života přináší výrazný početní růst. Zatímco koncem 5. tisíciletí dosahoval počet obyvatel celé planety asi 15 milionů, v průběhu dalšího tisíce let se díky prvním úspěchům zemědělství zdesateronásobil na 150 miliónů. Tento skok se nám zdá nebývale prudký, ve skutečnosti však šlo o postupný proces, který jistě obsahoval i kroky zpět.

Přesto však lze tento jev považovat pro lidskou populaci za zcela výjimečný (na další zdesateronásobení lidské populace muselo lidstvo čekat dalších 5 tis. let, neboť počtu 1,5 miliardy dosáhlo až koncem 19. století).

Neolit tedy přinesl významný obrat v dějinách zalidnění Země, avšak povahu demografických procesů nezměnil. Ty zůstávaly omezeny hranicemi primitivního reprodukčního chování (přirozeného řádu reprodukce). Až do 18. století nemělo lidstvo v podstatě žádný účinný prostředek pro boj s úmrtností nebo k omezení plodnosti. Vysoká plodnost byla spjata s vysokou úmrtností. Výsledkem je velmi nízký přirozený přírůstek. V dobách krizí (hladomorů, epidemií nebo válek) se měnil dokonce i v pokles. V dobách příznivějších, ať už vlivem podnebí, technického pokroku nebo osvojení nových území, měli lidé více potravy a přežití bylo snazší. Neolit byl tedy obdobím relativního dostatku. Když však počet obyvatel dosáhl nového stropu (daný možnostmi prostředí, úrovní techniky atd.) početní růst obyvatel se opět zpomaluje a začíná být ohrožován zvýšenou úmrtností.

Takže například **eneolit** (doba měděná) byl obdobím nepříznivým. Počet obyvatel pravděpodobně poklesl na 80 miliónů. Naopak v antice lidstvo zaznamenalo další populační růst. Na přelomu letopočtu počet obyvatel pravděpodobně stoupl na 250 miliónů. Na základě několika pramenů udává Pavlík (1964) následující orientační hodnoty populace na Zemi:

Tab. 2 Odhad počtu obyvatel na Zemi na začátku našeho letopočtu

Region	Odhad počtu obyv. v mil. (Pavlík, 1964)	Odhad počtu obyv. v mil. (Hambloch, 1982)	Možná chy- ba v %
Evropa	35	34	20
Asie	180	138	50
Afrika	30	30	50
Amerika	10	8	100
Oceánie	1	–	50
svět	256	210	20

Pramen: Mládek, 1992.

Při odhadu počtu obyvatelstva Evropy se využívá především údajů o počtu obyvatelstva Římské říše. V jednotlivých částech tohoto státního celku se uskutečnilo sčítání lidu. A přesto, že bylo organizováno na jiných principech, než je známe dnes, umožnilo nám přibližnou orientaci v počtu obyvatelstva na těchto územích. Odhady pro ostatní světadíly jsou složitější. Málo poznatků z tohoto období existuje např. z Ameriky, z Afriky na jih od Sahary apod. Lepší informace máme potom o Asii, neboť vývoj rozsáhlých populací je zde doložen v průběhu několika tisíciletí. Největšími byly populace čínská (60 miliónů obyvatel) a indická (pravděpodobně ještě početnější) a mnoho dalších populací s více než jedním miliónem lidí.

V následujících stoletích byl růst počtu obyvatelstva velmi pomalý. Střídání období růstu s obdobími stagnace nebo dokonce poklesu trvalo prakticky až do 17. století. Pomalé tempo růstu dokazuje i údaj z roku 1650 (shoduje se na něm celá řada autorů), dle kterého dosáhl počet obyvatelstva ve světě 0,5 miliardy. Kromě známých faktorů jako války, hladomor a epidemie, měl na tomto pomalém tempu nepochybně svůj podíl i pomalý rozvoj výrobních sil. Těžiště ekonomické aktivity bylo v málo produktivním zemědělství, rychlejší rozvoj stimulovaly pouze řemesla, obchod a později hornictví.

Počet obyvatelstva Evropy se v této době zvyšuje samozřejmě také nesmírně pomalu. Ženy měly v tomto období v průměru 5–6 dětí, střední délka života však dosahovala kolem 25 let a zajistit trvalý růst počtu obyvatel bylo nemožné. V období dostatku a míru sice mírně rostl, ale hlad, bída, nemoci, epidemie a války představovaly nebezpečí zvýšené úmrtnosti, při níž počet obyvatelstva zase prudce klesal. Jedním z největších otrěsů pro Evropu byla morová epidemie v letech 1348–1350. Během pouhých dvou let zkosila 20–25 % evropského obyvatelstva. Následující hladomor způsobil, že Evropa měla v roce 1400 pouze 60 % obyvatelstva oproti roku 1348.

Následovala potom ještě celá řada dalších epidemií, i když již menšího rozsahu. Lidstvu však drsné podmínky k životu nestačily a nastupují války, které působí další zkázu. Lidé umírají v bojích a drancování venkova působí ještě větší spoušť než samotné bitvy. Třicetiletá válka zcela pustoší Německo, v Českých zemích během jejího období poklesl počet obyvatelstva ze tří miliónů na necelé dva.

V 16. století sice počet obyvatelstva Evropy dosáhl stavu před morovou epidemií, ale následkem velkého hladomoru v polovině 17. století dochází k opětovnému zpomalení populačního růstu (např. Španělsko ztratilo mezi lety 1590 a 1650 následkem opakujících se období hladu třetinu obyvatelstva, počet lidí klesl z 9 na 6 mil.).

Situace v ostatních světadílech se mnoho neliší – vysoká plodnost, vysoká úmrtnost a tytéž příčiny krizí (epidemie, válka, hlad). Výsledkem je nesmírně pomalý početní růst obyvatelstva. Zatímco na přelomu letopočtu se odhaduje jeho počet kolem 250 mil. lidí, v 15. až 17. století se pohybuje pouze kolem asi 500 mil. a v roce 1750 dosahuje 830 miliónů. To však již stojíme na prahu zcela nové populační etapy lidstva.

Druhou polovinou 17. století a začátkem století 18. začíná pro obyvatelstvo Evropy nové období růstu. Vliv na něj měl samozřejmě i růst bohatství s počátky koloniálních expanzí, rozšiřování styků mezi světadíly, pokrok v zemědělské technice i obohacení evropského zemědělství o nové plodiny (např. kukuřici a brambory). Lepší organizace zavládla i mezi veřejnými úřady a tak se dařilo i lépe zabránit rozšiřování epidemií a boj s nimi byl účinnější. Medicína získávala moderní rysy (objevy Parého, Jennerův objev očkování proti neštovicím z roku 1798 atd.), dochází ke zvýšení úrovně hygieny i zlepšení celkových životních podmínek. Na přelomu 18. a 19. století stoupla střední délka života v mnoha evropských zemích na 35 let. Plodnost však zůstává i nadále vysoká. Věková struktura obyvatel zůstává mladá a počet narozených začíná poprvé výrazně převyšovat počet zemřelých.

Tento trend v Evropě pokračoval po celé období tohoto demografického přechodu, neboť pokles úmrtnosti předstihl pokles porodnosti o několik desítek let. A přesto tento dlouhodobý a výrazný růst nevyvolal v Evropě žádnou krizi. Jak to vlastně bylo možné, když v minulosti byla období růstu pravidelně vystřídána hladomorem nebo válkami? Má to tři hlavní příčiny:

- zvýšená výkonnost zemědělství, průmyslová revoluce, technický pokrok, zvyšování zemědělských výnosů (tento trend trvá v podstatě v Evropě dodnes se zcela opačnými problémy, než tomu bylo v minulosti – nadvýroba potravin ve vyspělých zemích),
- vynucené migrace velkého množství obyvatel do nově objevených a zkolonizovaných území,
- úmrtnost sice začíná klesat podstatně dříve než plodnost, ale v podstatě pokles plodnosti sama podmiňuje, neboť jakmile klesla úmrtnost, a to především úmrtnost dětská, vznikly i nezbytné psychologické podmínky, které proměnily vztah rodičů k plození dětí a podnítily i změny v myšlení lidí.

V další části této kapitoly se budeme soustředit jen na celkový vývoj počtu obyvatel na Zemi a jeho prognózy. Další podrobnější vysvětlení novějšího vývoje bude v kapitolách zaměřených na přirozený a mechanický pohyb obyvatelstva, kde budou vysvětlené termíny jako demografický přechod (nebo revoluce), druhý demografický přechod a podrobněji analyzovány hlavní světové toky novodobých migrací (od 19. století po současnost).

Tab. 3 Vývoj počtu obyvatel na Zemi

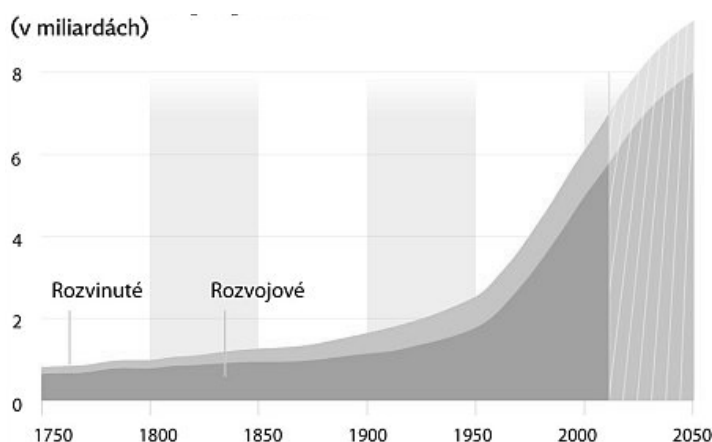
Rok	Počet obyv. v mil.	Doba zdvojnásobení populace
10 000 p. n. l.	5	–
7 000 p. n. l.	10	3 000
4 500 p. n. l.	20	2 500
2 500 p. n. l.	40	2 000
1 000 p. n. l.	80	1 500
0	160	1 000
900	320	900
1700	600	800
1850	1 200	150
1950	2 500	100
1987	5 000	37
2000	6 000	–
2011	7 000	–
2090*	10 000	100

* střední varianta prognózy OSN, Pramen: Mládek, 1992 – upraveno.

Od 18. století začíná celkový počet obyvatel na Zemi v absolutních hodnotách rapidně růst. Zároveň se zkracuje období potřebné na zdvojnásobení světové populace, a to navzdory tomu, že zdvojnásobení v roce 100 p. n. l. znamenalo zvýšení o 80 milionů a dnes by to už znamenalo růst o několik miliard.

Prognóza populace

Růst populace se však ve vyspělých zemích již zastavil a ani u celkového vývoje počtu obyvatel se již nepočítá s tak velkou dynamikou. Většina prognóz obyvatelstva pomocí matematicko-statistických metod používá v současnosti pro výpočet dalšího vývoje **logistickou křivku**. Tuto křivku nazýváme pro její charakteristický tvar „**S-křivka**“. Má tři části. V první části probíhá esovitě od dolní asymptoty (většinou nulové hodnoty), v prostřední části se její růst prudce zrychluje a v poslední části se opět zpomaluje a křivka se blíží k horní asymptotě (obr. 4). V současnosti se zatím jen můžeme domnívat, jestli jsme již dosáhli inflexního bodu a zda její začal měnit z konkávní na konvexní – to znamená, že celkový růst by začal zpomalovat (zdá se, že tomu tak je).

Obr. 4 Vývoj a prognóza světové populace: rozvinuté a rozvojové země (Pramen: ihned.cz).

Prognózy vývoje obyvatelstva jsou považovány za jeden z hlavních problémů vědy, a to jak v regionálním tak i v globálním měřítku. V regionálním měřítku jsou důležité při prognózování obyvatelstva plánováním některých socioekonomických oblastí (např. výchova a kvalifikace obyvatelstva, sociální politika). V globálním měřítku je dáván do souvislosti s otázkami nerostných surovin, biologických a jiných zdrojů, zabezpečení výživy a zachování ekologické rovnováhy. Většina prognóz předpokládá, že se časem počet obyvatelstva stabilizuje. Otázkou zůstává, kdy k této stabilizaci dojde a na jakém počtu se počet obyvatelstva ustálí. Prognózy horní hranice vycházejí především z přírodního potenciálu Země (za sumární ukazatel je považováno množství zemědělské půdy). Vzhledem k faktu, že však existují různé ukazatele minimální plochy potřebné pro zabezpečení životních potřeb jednoho obyvatele, jsou i horní hranice počtu obyvatel rozdílné. Vývoj obyvatelstva je důležitou složkou prognostických modelů vývoje ekosystému člověk – Země.

Diskuse vyvolaly výsledky práce tzv. Římského klubu, který sdružoval představitele západní vědy, politiky i podnikatelské kruhy. První zpráva klubu: „Hranice růstu“ (Meadows et al., 1972) poukazovala na rozpory mezi růstem obyvatelstva a výroby na jedné straně a omezením přírodních zdrojů na druhé straně. Simulovala vývoj do roku 2100. Používala přitom parametrů současného tempa růstu počtu obyvatel, výroby, spotřeby potravin a surovin a znečištění životního prostředí. Výsledkem modelu je hrozba celosvětové katastrofy z nedostatku surovin a potravin. S výjimkou modelu tzv. stabilizovaného vývoje, který však předpokládá stagnaci růstu obyvatelstva i výroby, jsou i další modely pesimistické. Zpráva byla

častokrát citována, jako jedna z prvních, které pojmenovaly nebezpečí, která před lidstvem stojí a obrátila pozornost vědy ke globálním problémům lidstva.

Střední varianta prognózy OSN předpokládá, že v roce 2100 bude žít na naší planetě asi 10,2 miliardy lidí (přitom se však horní a dolní varianta od sebe podstatně liší). Jenom pro zajímavost: kdyby došlo k okamžitému snížení plodnosti na úroveň prosté obnovy generací, trvalo by ještě dalších 120 let než by lidstvo přestalo přibývat. Předpokládá se, že v roce 2050 bude mít Země asi 9,5 miliardy lidí a potom bude růst počtu obyvatelstva jen pozvolný. A přesto, že se tu již nemluví o astronomických počtech, které vystrašily odborníky i politiky 60. a 70. let, může a pravděpodobně i přinese toto číslo nezanedbatelné důsledky pro svět. A to snad nejen svou velikostí (vždyť to by nás nemuselo ani příliš znepokojoovat, zvýšení počtu obyvatelstva ze tří na pět miliard nepřineslo žádnou katastrofu), ale spíše se zdá být znepokojivé jeho rozmístění na zemi.

Zásadní změna v rozložení sil mezi vyspělým severem a rozvojovým jihem může přinést radikální změny. V důsledku úbytku a stárnutí obyvatelstva by mohly západní demokracie ztrácet politický a kulturní vliv. Vždyť v roce 1950 tvořil poměr počtu obyvatelstva mezi vyspělým a rozvojovým světem zhruba 1:2, v roce 1985 to už bylo 1:3, v roce 2000 zhruba 1:4 a za přibližně 100 let se tento poměr změní na 1:6. A tak za velmi krátkou dobu můžeme žít ve zcela jiném světě, v kterém bude hrát rozhodující úlohu kvantita, prostě bude záležet na tom, kdo se bude rozmnožovat a kdo ne. Ale nepředbíhejme, rozvojové země zdaleka netvoří homogenní skupinu, existují mezi nimi velké rozdíly, a zatímco ve většině rozvojových zemí v podstatě všude plodnost postupně klesá, prognózy pro Afriku musíme posuzovat velmi opatrně. Pokles plodnosti v tropické Africe je v podstatě zanedbatelný.

Úkol / Úkol k zamyšlení

Zkuste se zamyslet nad otázkou, zda vývoj obyvatelstva (jeho počtu atd.) zkrátka vše, co jste se v této části dozvěděli, probíhal jako jakási „fatální záležitost“ nebo to mohla být jen souhra různých náhod a podivných zákonitostí.

SHRNUTÍ

Antropogeneze je vývoj člověka. Neolitická revoluce přinesla přechod člověka od sběrače a lovce k pěstiteli a chovateli. Vývoj světové populace vystihuje logistická neboli S-křivky, s prudkou akcelerací, postupným zmírněním a budoucí stabilizací světové populace

Kontrolní otázky a úkoly

1. Dokážete stručně vylíčit, jak probíhal proces antropogeneze?
2. Zkuste charakterizovat prostorové aspekty vývoje lidských populací.
3. Uveďte několik logických důvodů, proč se musí růst světové populace na nějaké úrovni zastavit

Pojmy k zapamatování

Antropogeneze, neolitická revoluce, logistická křivka

4 Rozmístění obyvatelstva

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- popsat prostorové rozložení obyvatelstva na Zemi,
- identifikovat hlavní oblasti koncentrace obyvatelstva,
- objasnit hlavní příčiny současného rozmístění obyvatelstva (jak přírodní tak socio-ekonomické).

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut.**

Průvodce studiem

Při identifikaci prostorového rozmístění obyvatelstva na Zemi a určování hlavních oblastí jeho koncentrace je nutné pracovat s atlasem. Z atlasu se dozvíte mnohé podrobnosti o prostorové distribuci obyvatelstva na úrovni států i regionů. Dnes existuje široká škála atlasů od mnoha vydavatelství, ze které je možné si vybrat ten neoptimálnější pro zkoumání konkrétní vybrané problematiky.

4.1 Obyvatelstvo a prostor

Rozmístění obyvatelstva je v podstatě jeho prostorové rozložení. Můžeme se také setkat se slovními spojeními prostorová diferenciacce nebo prostorová distribuce. Rozmístění obyvatelstva je závislé na charakteru územní organizace hospodářství a je výsledkem působení rozsáhlého souboru vlivů. Z územního hlediska se v něm střetávají tendence ke koncentraci s tendencí k rozptýlu. Ten je dán především rozptýlením obyvatelstva a hospodářské činnosti do nově osídlovaných a osvojovaných území. Prostorovost je považována za jeden z nejvýznamnějších aspektů poznávání jevů a procesů geografie, nevyjímaje ani geografii obyvatelstva. Přitom se velmi často aplikuje pohled dvojího charakteru: jednak se využívá informací o rozmístění obyvatelstva v jednotlivých prostorových útvech (kontinent, stát, region atd.) a jednak jde o rozmístění obyvatelstva ve vztahu k jiným geografickým prvkům prostoru (hustota zalidnění, rozmístění podle nadmořské výšky, klimatických pásů atd.).

Jednou z hlavních charakteristik rozmístění světového obyvatelstva je jeho výrazná nerovnoměrnost (např. polovina lidí žije pouze na 5 % souše). Tato nerovnoměrnost je důsledkem rozdílů jak v ekonomice a historii, závislosti na přírodních podmínkách i celá řada dalších faktorů.

4.2 Prostorové struktury obyvatelstva

Pojem ekumena

Sídelní prostor člověka je území, které je člověkem obývané a hospodářsky využíváné. Často se pro něj používá termín **ekumena**. Ekumena je území, v němž si člověk buduje trvalá sídla a obývá po dobu několika generací. Území osídlené nebo využívané pouze dočasně, např. jen v určitém ročním období pro pasení dobytka, nebo území, v němž převažují sídla občasná a krátkodobá, např. budovaná obyvatelstvem na nižším stupni ekonomického vývoje, se označuje **subekumena**. Oblasti dosud člověkem neosídlené (vysokohorské, polární, pouštní) označujeme termínem **anekumena**.

Tab. 4 Prostorové struktury obyvatelstva

Sídelní prostor člověka	Charakteristika	Podíl souše v %	Rozloha v mil. km ²
Ekumena	Osídlené a hospodářsky využívané území: orná půda a sady (10 %), louky a pastviny (20 %), hospodářsky využívané lesy (12 %), zastavěná plocha (1 %)	43	64
Subekumena	Území osídlené nebo využívané dočasně nebo občasně	37	55
Anekumena	Neosídlené území	20	30

Pro zájemce

Podle některých autorů se pod termínem ekumena rozumí území obývané člověkem, tedy zahrnuje ekumenu v užším slova smyslu (území, kde si člověk buduje trvalá sídla) a subekumenu (území dočasných nebo občasných sídel).

Anekumena se podílí na rozloze souše přibližně 20 % (z toho je více než 17 mil. km² polárních oblastí, téměř 7 mil. km² výškových areálů a téměř 6 mil km² ostatních – pouští atd. V případě, že bychom do anekumeny zařadili tropické pralesy, močály atd., stoupl by její podíl téměř na 47 % pevniny. K určitým problémům dochází i při vymezování ekumeny v intenzivně hospodářsky využívaných oblastech, neboť některá území jsou natolik zdevastovaná lidskou činností, že mají v podstatě také znaky anekumeny.

Areál ekumeny, resp. subekumeny nemůžeme pochopitelně vymezit ostrou hranicí, ale pouze v hrubých obrysech. Ekumena, subekumena a anekumena se samozřejmě i vzájemně prolínají a stejně tak jako nacházíme v neobydlených oblastech menší ostrůvky sídelního prostoru, např. oázy nebo území lemující řeky s dostatečným množstvím vody (Nil) v pouštních oblastech, tak nacházíme menší neobydlené oblasti uvnitř ekumeny: tropický prales, tajga, bažiny, močály atd. Podívejme se na její přibližné vymezení jak v horizontální tak ve vertikální úrovni.

Neuvažujeme-li vědecko-výzkumné stanice, zasahuje ekumena nejbliže k pólům na severní polokouli. Zhruba na 78° s. š. leží inuitská (eskymácká) sídla na západogrónském pobřeží i hornické osady na Špicberkách. Na jižní polokouli zasahují ostrůvky sídelního prostoru asi k 55° j. š. na ostrově Jižní Georgie a Ohňové zemi.

Na jižní polokouli nemůžeme ani ve větší vzdálenosti od pólu vést souvislou hranici ekumeny, na rozdíl od severní polokoule, kde se nám to s trochou fantazie může podařit. Hranice není samozřejmě v celém průběhu ve stejné vzdálenosti od severního pólu, ale kolísá přibližně v rozpětí kolem 18 šířkových stupňů mezi svou nejsevernější polohou (západní pobřeží severní Evropy) a nejj jižnější polohou (východní pobřeží Labradoru).

Většina původního obyvatelstva, které osídluje území polární ekumeny (spíše tedy subekumeny) žije kočovným nebo polokočovným způsobem života. Jejich hlavní činností je lov kožšinové zvěře nebo lov a chov sobů. Až v oblastech, v kterých umožnily klimatické a půdní poměry rostlinnou výrobu, začínají převažovat sídla trvalá. Dříve byla jejich hranice vázána na hranici rolnictví, v současné době s rozvojem společenské dělby práce a obchodu se tento vztah výrazně neprojevuje.

Výšková hranice ekumeny resp. subekumeny je ovlivněna především klimatickými poměry. Obecně platí, že nadmořská výška hranice ekumeny roste od polárních oblastí směrem

k rovníku. To znamená, že nejvýše položená sídla leží v horských oblastech tropických šířek (Mexiko, Bolívie, Peru, Etiopie, Nepál), kde hranice subekumeny přesahuje i nadmořskou výšku 5 tisíc metrů. Průběh vysokohorské hranice ekumeny je dále určován také celou řadou dalších faktorů, např. topografickou polohou: reliéfem, expozicí svahu, geologickými a půdními poměry i ekonomickými poměry a technickým rozvojem, které mají rostoucí význam).

4.3 Hustota zalidnění a koncentrace obyvatelstva

Hustota zalidnění

Nejčastěji používaným ukazatelem obyvatelstva je **hustota zalidnění**. Je to velmi významná charakteristika území. Poskytuje možnost jak časové tak prostorové komparace rozmístění obyvatelstva.

Hustotou zalidnění se v podstatě měří intenzita průměrné koncentrace obyvatelstva v daném regionu. Udává poměr počtu obyvatel a jednotku plochy. Nejčastěji se udává obecná hustota zalidnění, která se vypočítá ze dvou dobře dostupných informací o každé populaci (plochy a počtu obyvatel) podle známého vztahu:

$$h = \frac{O}{S},$$

kde h je hustota zalidnění, O je počet obyvatel a S je plocha nebo rozloha území (nejčastěji v km²).

Vyjádření hustoty zalidnění obecnou hustotou někdy může být nedostatečné (např. ve městech, v zemědělských oblastech atd.), proto se někdy používá ukazatel specifické hustoty zalidnění. Specifická hustota umožňuje přihlédnout ke specifické určitého jevu (např. ve velkých a početných městech je jistě smysluplné počítat hustotu obyvatelstva také na zastavěnou plochu, nikoli pouze na celou plochu). Nebo specifické hustoty mohou být vztaženy také pouze k určité části obyvatelstva (např. k zemědělskému obyvatelstvu apod.).

Měníme tedy buď čitatele, nebo jmenovatele a kombinací získáváme různé **specifické hustoty zalidnění**, např.:

- hustota obyvatelstva na zastavěnou plochu,
- hustota obyvatelstva na zemědělskou půdu,
- hustota zemědělského obyvatelstva na ornou půdu,
- hustota průmyslového obyvatelstva na plochu zastavěnou průmyslovými podniky atd.

Ukazatel hustoty zalidnění má všechny atributy průměru a jako s průměrem bychom s ním tedy měli nakládat a uvědomovat si i jeho vypovídající hodnotu, která samozřejmě klesá s růstem velikosti a **nehomogenity území**. Tento ukazatel zcela jistě zakrývá značné rozdíly v úrovni zalidnění jednotlivých světadílů a regionů, ale přesto si udejme pro představu některé hodnoty: průměrná hustota obyvatelstva na zemi dosáhla v roce 1950 pouze 18 obyvatel na km², v roce 1963 to bylo už 24, v roce 1971 potom 27, v roce 1981 připadalo na km² souše 33 obyvatel, v roce 1990 potom 39, v roce 1996 už 43 a v roce 2012 v průměru 51 lidí na km². Některé světadíly, např. Asie a Evropa mají mnohem větší hustotu než je světový průměr, jiné naopak průměru zdaleka nedosahují. Podrobnější informace o hustotě zalidnění jsou v tab. 5.

Tab. 5 Hustota zalidnění v roce 2006

Území	Hustota zalidnění v obyv./km ²
Asie	89,9
Evropa	74,8
Afrika	31,2
Latinská Amerika	27,8
Severní Amerika	15,6
Austrálie a Oceánie	3,9
Svět	48,9

Pramen: 2007 World Population Data Sheet

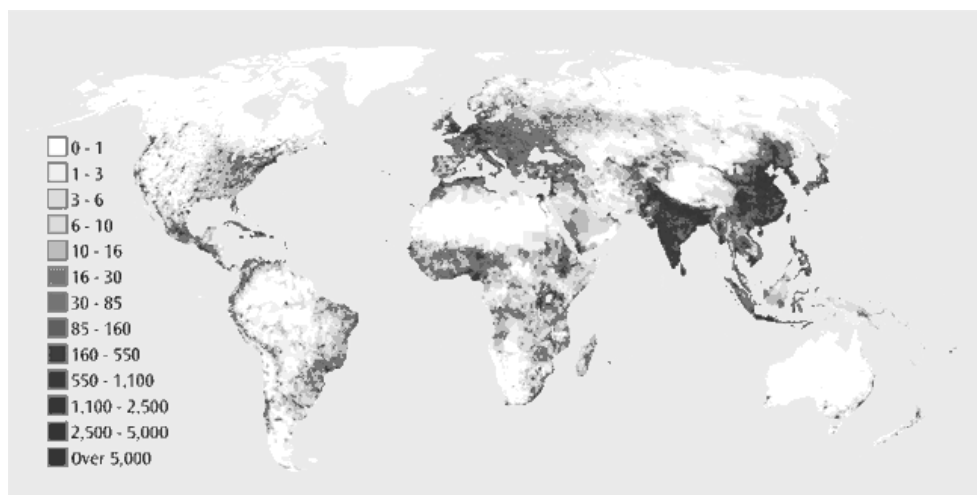
Ve čtyřech nejlidnatějších státech světa (Číně, Indii, USA a Indonésii) žije dohromady téměř polovina světového obyvatelstva, ve dvaceti nejlidnatějších zemích světa potom plných 75 %, zatímco 105 zemí má méně než 10 miliónů, 51 zemí méně než 2 milióny a 33 zemí méně než 0,5 miliónu obyvatel. Větší význam než rozložení lidstva podle zemí však má bezesporu rovnováha mezi jednotlivými velkými geopolitickými oblastmi, jímž odpovídají rozsáhlé skupiny obyvatel. Podívejme se tedy, kde je ve světě největší **koncentrace obyvatelstva**, v kterých oblastech a v kterých státech.

*velké koncentrace
obyvatelstva*

- Největší koncentrace obyvatelstva dosahuje jižní a východní Asie, především oblasti přilehlé k Indickému a Tichému oceánu. Žijí zde necelé 3 miliardy lidí a hustota zalidnění zde téměř dosahuje hodnoty 250 obyvatel na km². Mimořádná koncentrace obyvatelstva je především v povodí Gangy, v oblastech severní a východní Číny, na Japonských ostrovech (Honšú, Kjušú a Šikoku) a na ostrově Jáva. Ze států v této oblasti mají největší hustotu Bangladéš (přes 1000 obyv. na km²), Taiwan, Korejská republika, Japonsko, Indie a Srí Lanka.
- Další velká koncentrace obyvatelstva se zformovala v Evropě. S evropskou částí států bývalého Sovětského svazu dosahuje přes 730 mil. obyvatel. Některé vyspělé západoevropské státy dosahují hustoty, která se rovná dvojnásobku až trojnásobku průměrné hustoty v Evropě, např. Nizozemsko (390), Belgie (340), Velká Británie (250), Německo (230), Itálie (200 obyv. na km²).
- Třetí velké seskupení obyvatelstva s vysokou regionální hustotou zalidnění se nachází ve východní části Spojených států amerických a Kanady. V této oblasti žije více než 150 mil. obyvatel.

V některých částech světa se zformovala vysoká koncentrace obyvatelstva na poměrně malém území. Jedná se většinou o oblasti výhodných přírodních podmínek (svoji roli zde ovšem sehrála i celá řada dalších faktorů), kde hustota zalidnění dosahuje na relativně malé ploše vysokých hodnot nebo jsou to administrativní jednotky či státy charakteru městských sídel, kde hustota zalidnění dosahuje až hodnot extrémních.

- V prvním případě se jedná např. o tato území: Nilská delta, jižní část Afriky, Nigérie (především její západní část), Rwanda, Burundi, jihovýchodní Austrálie, pacifické pobřeží USA, ústí řeky La Plata, pobřeží Brazílie.
- Ve druhém případě se jedná o administrativní jednotky typu městských sídel, např.: Hongkong, Singapur, Macao, Monako, Gibraltar nebo o malé ostrovy, např. Malta, Bermudy, Barbados, Normanské ostrovy.

Obr. 5 Hustota zalidnění ve světě (Pramen: theglobaleducationproject.org).

4.4 Rozmístění obyvatelstva ve vztahu k přírodním faktorům

*Faktory rozmístění
obyvatelstva*

Nerovnoměrnost rozmístění obyvatelstva se projevuje na globální i v regionální úrovni. Je spjata s celou řadou jevů a procesů (historických, přírodních, politických atd.), které se v různé míře uplatňují v různých regionech.

Weber a Benthien (1976) poukázali na čtyři skupiny faktorů, které měly nejvýraznější vliv na rozmístění obyvatelstva:

- **fyzicko-geografické faktory** (podnebí, reliéf, vegetace, půdy, nerostné bohatství atd.),
- **stupeň ekonomického vývoje** (způsob výroby, politická organizace, vliv náboženství atd.),
- **historický vývoj** (dávné osídlení, znovuosídlení atd.),
- **populační faktory** (regionální diferencovanost přirozeného a mechanického pohybu).

Čím nižší je stupeň rozvoje společnosti, tím větší váhu na rozmístění obyvatelstva má vliv přírodních podmínek. Navíc čím hlouběji jdeme do minulosti, tím více se budeme setkávat s vlivy přírodních faktorů (vzpomeňme jen například vliv klimatických změn při formování „prvních lidí“ nebo pravděpodobné rozptýlení obyvatelstva díky ústupu mořských hladin atd.). Podle Hraly (1995) je hlavním činitelem, který v současné době ovlivňuje rozmístění podstatné části populace, hospodářství. Rozmístění světové populace se ovšem nekryje s územní koncentrací moderního hospodářského potenciálu. Je to pochopitelné. Velký vliv má také historická inercie, politické uspořádání, náboženské předsudky, kulturní faktory atd. Na jižní polokouli žije pouze 10 %, obyvatel Země, přestože plocha souše zabírá plných 25 % souše celosvětové. Tento jev je samozřejmě zcela pochopitelný, zajímavější je však fakt, že z tohoto množství lidí jich téměř čtvrtina žije na ostrově Jáva.

*Vliv vzdálenosti od
moře*

Významným faktorem v rozmístění obyvatelstva je **vzdálenost od moře**. V pobřežním pásu do 50 km žije asi 30 % obyvatel (přitom zaujímá rozlohu pouze 12 %). Polovina světového obyvatelstva žije do 200 km od pobřeží. S růstem vzdálenosti od moře také výrazně klesá hustota obyvatelstva: v pobřežním pásu do 50 km se hustota pohybuje okolo 44 lidí na km², v pásmu 50–200 km od moře již klesá na asi 24 lidí na km² a postupně klesá tak, že přes 1500 km od moře je hustota pouhé 4 osoby na km².

Jednotlivé světadíly se však v tomto směru také výrazně liší. Jedním z extrémních příkladů je Austrálie, kde 80 % populace žije do 50 km od pobřeží, důvodem jsou samozřejmě klimatické podmínky ve vnitrozemí, především pro život nepříhodné sucho. Vnitrozemí Austrálie je téměř liduprázdné.

Regionální rozdíly

Na druhé straně je tu Afrika, kde do 50 km od pobřeží žije necelých 20 % obyvatel. A právě u Afriky bychom možná tak nízký podíl neočekávali. Průměrná výška Afriky je poměrně vysoká (Afrika je po Antarktidě podle průměrné nadmořské výšky druhým nejvyšším světadílem) a v těchto zeměpisných šířkách je vyšší nadmořská výška spíše výhodou než nevýhodou. Vázanost obyvatelstva na pobřeží proto není tak dominantní.

V Africe žije více lidí ve vzdálenějším přímoří (51–200 km) než v užším přímoří (do 50 km). V pobřežních oblastech Afriky žije méně obyvatelstva než ve vnitrozemí (500–1000 km), což v žádném jiném světadíle nenajdete. Nejméně osídlené, v podstatě neosídlené, jsou rozsáhlé oblasti dvou velkých afrických pouští: Sahary a Kalahari.

V Evropě žije poměrně velký podíl obyvatelstva (mezi 29 a 30 %) v pásu do 50 km od pobřeží, o něco vyšší podíl má oblast mezi 200–500 km od moře. Evropa je z „hrubšího“ pohledu osídlena oproti jiným částem světa poměrně rovnoměrně a vzhledem k její velikosti a členitosti lze jen stěží mluvit o hlubokém vnitrozemí. V Evropě jsou řídce osídleny především oblasti za polárním kruhem.

V Jižní Americe široký pás do 500 km od moře obývá asi 91 % podíl obyvatelstva (přitom o něco vyšší podíly zaujímají pásy od 200–500 km a především od 50–200 km). Nejřidčeji jsou osídleny vnitrozemské oblasti Amazonského pralesa při rovníku, plošina Mato Grosso (jižně od Amazonské nížiny), Patagonie (pobřežní oblasti stejně jako vnitrozemí) a velehorské oblasti.

V Severní Americe je podíl obyvatelstva do 50 km také poměrně velmi vysoký (téměř 32 %). Největší zásluhu na této skutečnosti má Atlantské pobřeží Spojených států. Nejřidčeji jsou osídleny severské oblasti Kanady, Aljaška a západní hornatá oblast.

Asie má vzhledem ke své rozloze vysoký podíl obyvatelstva v každém pásu až do 1000 km od moře. Nejvyšší podíl (27 %) však i v tomto světadílu tvoří úzký pruh při pobřeží do 50 km. Velmi řídké osídlení ve vnitrozemí nacházíme v oblasti velehor centrální Asie a v oblasti pouští (Gobi), dále jsou velmi řídce osídleny lesy Sibiře a severské oblasti.

Nadmořská výška, jak již bylo naznačeno v předcházející části, patří mezi velmi významné faktory rozmístění obyvatelstva. Do 200 m žije přes 60 % lidí, přestože toto území zaujímá pouze 28 % souše. Pouze v oblastech tropického klimatu je tento podíl o něco nižší (asi 50 % i méně). Jsou to samozřejmě již zmíněná Afrika a Jižní Amerika. V obou těchto světadílech se nachází vysoký podíl obyvatelstva i v poměrně vysokých nadmořských výškách (500–1000 m) a dokonce i nad 1500 m (v těchto dvou kontinentech takto žije přibližně 15 % lidí).

Vliv nadmořské výšky

Do nadmořské výšky 500 m žije celkem více než 80 % lidí, i když plocha tohoto území je pouze 57 %. Nižší nadmořské výšky spojují mnohonásobný pozitivní vliv (klima, vzdálenost od moře, půda a od nich se odvíjející socioekonomické faktory: dopravní podmínky, podmínky pro rybolov zemědělství, průmysl atd.) Tendencí je nadále zvyšující se koncentrace obyvatelstva v níže položených oblastech a klesající podíl obyvatelstva v méně příznivých horských oblastech.

Rozmístění obyvatelstva je pochopitelně ovlivněno **klimatickými podmínkami**. V oblastech mírně teplého podnebí žije 55 % obyvatelstva, přestože tyto oblasti zaujímají pouze 17 % plochy souše. V těchto oblastech je také největší hustota zalidnění. Naproti tomu oblasti tunder, pouští, stepí zaujímají rozlohu 38 % a žije zde pouze něco přes 8 % lidí. Vliv klima-

Vliv klimatu

tického faktoru se uplatňoval především prostřednictvím zemědělské produkce. Zejména v minulosti byl rozvoj civilizace vázán na zemědělství, ale i v současné době je zemědělská výroba do značné míry závislá na klimatických podmínkách a zemědělství je jedním z hlavních faktorů trvalého osídlení území a to zejména méně rozvinutých oblastech.

Zajímavé jsou i rozdíly v osídlení monzunových a pasátových oblastí. Srovnajme např. západní pasátové pobřeží často nehostinných pouští, řídce obývané (např. pusté pobřeží Bílého mysu v západní Africe; liduprázdné pobřeží Kalifornského poloostrova; severní pobřeží Chile) s velkou koncentrací obyvatelstva v odpovídajících monzunových oblastech (jihovýchodní Čína, oblast Havany, New Orleans, Rio de Janeiro a Santosu).

Vliv přírodních faktorů na rozmístění obyvatelstva se pochopitelně odráží i v nižších regionálních útvarech. Co funguje na velkém prostoru souše naší planety, to se dá s určitými výhradami převést i na menší území. Sami si jistě uvědomíte i regionální rozdíly hustoty zalidnění naší republiky: stačí srovnat např. hustotu zalidnění v Polabí a na Českomoravské vrchovině.

4.5 Rozmístění obyvatelstva ve vztahu k socioekonomickým faktorům

*Faktory rozmístění
obyvatelstva*

Velké prostorové koncentrace obyvatelstva se v světovém měřítku zformovaly na základě různých socioekonomických funkcí. Mnohé funkce se v některých oblastech během vývoje měnily nebo docházelo k jejich kombinaci. Přesto můžeme podle Bašovského (1989) identifikovat hlavní funkce koncentrace obyvatelstva.

- V prvním typu oblastí se uplatnil velký vliv přírodních faktorů a na ně navazující hlavní aktivita obyvatelstva – **zemědělství**. K těmto oblastem patří především velké koncentrace obyvatelstva podél toků (Nil, Ganga, Pád atd.) Podobně příznivé půdní poměry měly největší vliv na seskupení obyvatelstva na území Severoamerických prérií nebo Východoevropské nížiny.
- Druhým typem oblastí je vysoká koncentrace ve vyspělých **průmyslových oblastech** světa (ty se formovaly pochopitelně daleko později). Je to např. Porýní, Horní Slezsko, Appalačské pohoří, Ural, jižní a střední Anglie, region Osaky, Ostrava atd.
- Třetím typem koncentrace jsou některé z **pobřežních regionů**, ve kterých se vedle dopravní funkce (přístavy, překladiště atd.) rozvinul i průmysl. Je to např. Hamburk, Singapur, Hongkong, Rio de Janeiro, Vancouver atd.
- V některých oblastech roste koncentrace obyvatelstva v souvislosti s rostoucím významem **cestovního ruchu** a jejich rekreační funkcí. Jsou to např. Florida, středomořské pobřeží (Francie, Itálie, Chorvatsko), černomořské pobřeží (Rumunsko, Bulharsko).
- Rozsáhlé koncentrace se formují dále v **metropolitních areálech** mnohých států. V těchto regionech se většinou pojí průmyslový potenciál s politicko-správní rolí a s rozsáhlou nevýrobní ekonomickou a kulturníází (školsství, věda, výzkum, obchod atd.). Jsou to např. regiony Paříže, Londýna, Ciudad de México, Tokia, hlavních měst amerických států atd.
- Velká váha se často připisuje i vlivu dopravy. **Doprava** má nepochybně svůj vliv na rozmístění obyvatelstva. V počáteční fázi jde o oboustranný vztah dopravy a obyvatelstva (potažmo sídel), později se doprava projevuje jako významný faktor lokalizace průmyslu i nevýrobních zařízení a nakonec se její vliv projeví jako konečný důsledek při formování nového rozložení obyvatelstva.

SHRNUTÍ

Ekumena, subekumena, anekumena:

- rozdělení území podle výskytu populace

Hustota zalidnění a specifické hustoty zalidnění:

- ukazatele indikující intenzitu koncentrace obyvatelstva v určitém území

Nerovnoměrné rozložení obyvatelstva na světě:

- nízká úroveň diverzifikace, vysoká úroveň koncentrace do vybraných regionů s nejlepšími podmínkami pro život

Faktory určující rozmístění obyvatelstva:

- přírodní faktory, socioekonomické faktory

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jaký je rozdíl mezi obecnou a specifickou hustotou zalidnění?
2. Uveďte příklady území, kde nám nestačí sledovat hustotu zalidnění na úrovni státu a je potřeba jít víc do detailů.
3. Jmenujte a vysvětlete typy velkých prostorových koncentrací obyvatelstva ve světě, které se zformovaly na základě různých socioekonomických funkcí.

Pojmy k zapamatování

Ekumena, subekumena, anekumena; hustota zalidnění, specifické hustoty zalidnění, koncentrace obyvatelstva

5 Přirozený pohyb obyvatelstva

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- definovat pojmy jako natalita, mortalita apod.,
- vysvětlit vývoj porodnosti a plodnosti ve světě a v České republice,
- poskytnout základní informace o potratovosti, sňatečnosti a rozvodovosti.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut.**

Průvodce studiem

Každý z nás se musel jednou narodit a musí někdy i zemřít. To je fundamentální pravidlo naší existence na Zemi. Při agregaci těchto dvou událostí pro konkrétní populaci můžeme hovořit o porodnosti a úmrtnosti obyvatelstva na konkrétním území a o všech jevech a procesech s nimi souvisejících.

5.1 Přirozený pohyb jako součást dynamiky obyvatelstva

Obyvatelstvo světa nelze považovat za statický prvek. Změna je jedním z projevů samotného života a nejinak tomu bude i v tomto případě. Obyvatelstvo se vyznačuje vysokou dynamikou a neustálou změnou počtu, struktury, prostorového rozložení atd. Vlastní dynamika zahrnuje celou řadu procesů, které se na různých geografických úrovních projevují diferencovaně. V mnohých regionech je růst počtu obyvatelstva spojen se zabezpečením potravy, v jiných, především na regionální úrovni, je demografická dynamika dávana do souvislosti s celou řadou socioekonomických otázek, jako je např. zabezpečení pracovních míst, růst hromadného domácího produktu, formování sociální struktury atd.

Velké množství forem demografické dynamiky můžeme rozdělit v podstatě do tří kategorií:

*Demografická
dynamika*

- **přirozený pohyb obyvatelstva** (vnitřní změny): rození a umírání,
- **mechanický pohyb obyvatelstva** (vnější změny): prostorové přesuny obyvatelstva bez ohledu na vzdálenost – změna bydliště nebo jinak kvalifikovaného pobytu na území (např. stěhování, migrace),
- **sociálně-ekonomický pohyb obyvatelstva**: přesuny obyvatelstva mezi jednotlivými sociálními skupinami (např. změna povolání, zaměstnání, úroveň vzdělání atd.).

Na celosvětové úrovni ovlivňuje růst počtu obyvatelstva výlučně přirozený pohyb. V současné době tato skutečnost platí i pro úroveň kontinentů, avšak v minulosti, byly rozsáhlé migrační pohyby i mezi jednotlivými světadíly (podrobněji v další kapitole).

Přirozený pohyb tedy představuje populační procesy, které souvisí s rozením a umíráním obyvatelstva. Hlavními procesy tohoto pohybu jsou porodnost (natalita) a úmrtnost (mortalita). Tyto procesy přímo ovlivňují mnohé biologické, historické i socioekonomické faktory. Z ostatních populačních procesů jsou to především sňatečnost, rozvodovost, potratovost, které sice přímo do bilance přirozeného pohybu nevstupují, ale oba hlavní procesy ve značné míře ovlivňují (především porodnost).

5.2 Porodnost a plodnost

Z hlediska reprodukce obyvatelstva má mimořádný význam počet narozených. Je ovlivněn rozsahem sledované populace a délkou časové jednotky (zpravidla to jsou ukazatele za jeden rok). **Hrubá míra celkové porodnosti** (můžeme se střetnout i se zjednodušeným označením **porodnost** nebo **natalita**) se tedy vyjadřuje jednoduchým vztahem:

*Hrubá míra
porodnosti*

$$hmcp = \frac{N}{\bar{S}} \cdot 1000,$$

kde $hmcp$ je hrubá míra porodnosti, N je počet narozených a $\bar{S}$ je střední stav obyvatelstva. Střední stav obyvatelstva se nejčastěji počítá jako aritmetický průměr počtu obyvatel na začátku a na konci sledovaného období v sledovaném regionu.

Kromě toho rozlišujeme i **hrubou míru živorodosti (efektivní natalita)**, někdy též označovanou jako **hrubá míra porodnosti**, danou vztahem:

$$hmp = \frac{N_z}{\bar{S}} \cdot 1000,$$

kde N_z je počet živě narozených.

Ve vyspělých zemích jsou N a N_z téměř totožné, proto se i hodnoty $hmcp$ a hmp v podstatě shodují. Hrubé míry porodnosti se udávají v promile (‰).

Dalším významným faktorem reprodukce obyvatelstva je **plodnost (fertilita)**. Její výpočet je založen na porovnání počtu narozených dětí s počtem žen v reprodukčním věku (15–49 let). Podobně jako u natality rozlišujeme hrubou míru fertility:

Plodnost

$$f'_x = \frac{N}{F_{15-49}} \cdot 1000,$$

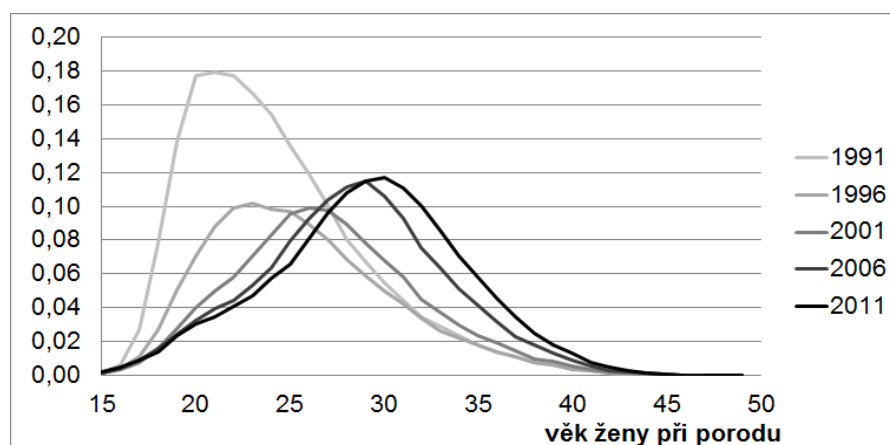
kde F_{15-49} je počet žen v reprodukčním věku a čistou míru fertility:

$$f_x = \frac{N_z}{F_{15-49}} \cdot 1000.$$

Dále často počítá s ukazatelem specifických plodností a ještě častěji s ukazatelem úhrnné plodnosti. Specifické plodnosti jsou míry plodnosti pro jednotlivé věkové kategorie žen.

Úhrnná plodnost je jedním z nejdůležitějších a nejpoužívanějších ukazatelů plodnosti. Je to součet měr specifických plodností žen v reprodukčním věku, tedy počet dětí narozených jedné ženě za předpokladu zachování plodnosti daného roku. Pro bližší vysvětlení: např. v současnosti dosahuje hodnota úhrnné plodnosti v celosvětovém průměru 2,7 dítěte na každou ženu, což znamená, že pokud by se ženy od svých 14 do 49 let chovaly reprodukčně tak, jako průměrné ženy v každé věkové kategorii v tomto období, měly by v 50 letech každá 2,7 dítěte. Nadprůměrné hodnoty jsou charakteristické pro Afriku (tab. 6), která svoji úhrnnou plodností zvedá celosvětový průměr. Naopak nejnižší hodnotu má Evropa, kde obyvatelstvo přirozeným pohybem postupně vymírá. Vývoj specifických plodností v České republice (podle věku matky při porodu) je znázorněn na obr. 6.

Úhrnná plodnost

Obr. 6 Vývoj specifických plodností v České republice 1991–2011
(Pramen: data ČSÚ, vlastní zpracování).

Hrubá a čistá míra reprodukce

Hrubá míra reprodukce představuje součet měr plodnosti vynásobený podílem děvčat při narození. Je to tedy průměrný počet živě narozených dívek jedné ženě (předpokládá se, že po celou dobu zůstává zachována úroveň plodnosti žen a neexistence úmrtnosti v reprodukčním období). Je zřejmé, že pokud hrubá míra reprodukce klesne pod 1 (tedy na jednu ženu připadá méně než 1 narozená dívka), reprodukce zajištěna není. U nás se používá koeficient 0,485 : 0,515, což vychází z dlouhodobého průměru, kdy se na 100 děvčat rodí 106 chlapců. Tento jev je běžný i v celosvětovém měřítku a označuje se jako tzv. mužská nadporodnost – tj. s pravděpodobností 0,515 se narodí chlapec. **Čistá míra reprodukce** potom udává, kolik děvčat, které se narodí jedné ženě v reprodukčním období, se dožije věku matky v době porodu.

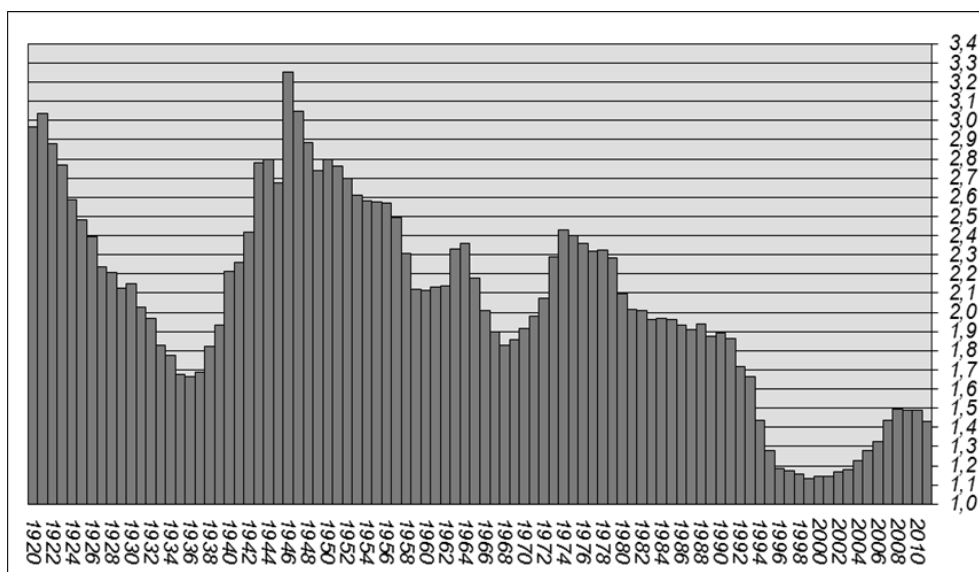
Tab. 6 Úhrnná plodnost v roce 2006

Území	Úhrnná plodnost
Afrika	5,0
Latinská Amerika	2,5
Asie	2,4
Severní Amerika	2,0
Austrálie a Oceánie	1,8
Evropa	1,5
Svět	2,7

Pramen: 2007 World Population Data Sheet

V České republice úhrnná plodnost značně kolísala. Její dlouhodobý vývoj je znázorněn na obr. 7, výkyvy se potom samozřejmě projevují i ve tvaru věkové pyramidy (podrobněji v části o věkové struktuře). Z našeho pohledu je důležitá hlavně etapa pro roce 1989. Toto období lze z pohledu vývoje ukazatelů porodnosti a úhrnné plodnosti rozdělit do tří etap:

- v letech 1990–1996 docházelo ke každoročnímu poklesu *hmp* a úhrnné plodnosti, *hmp* se snížila z 12,6 ‰ (1990) na 8,8 ‰ (1996), úhrnná plodnost z 1,89 na 1,18,
- v letech 1997–2003 nastala kulminace minimálních hodnot, nízká byla *hmp* (minimum v roce 1999: 8,7 ‰) i úhrnná plodnost (pod 1,2),
- po roce 2004 se *hmp* mírně zvyšuje (na 11 ‰), roste i úhrnná plodnost (na 1,5), protože se dostávají do (posunutého) reprodukčního věku silné ročníky z poloviny 70. let, a v roce 2006 se poprvé po 13 letech narodilo více dětí, než zemřelo osob.

Obr. 7 Vývoj úhrnné plodnosti v České republice 1920-2011 (Pramen: data ČSÚ, vlastní zpracování).

Z hlediska zachování stejného počtu obyvatel musí úhrnná plodnost dosahovat hodnoty alespoň 2,1 dítěte na ženu, v České republice je to jen kolem 1,5 dítěte, což je z dlouhodobého hlediska alarmující stav a do budoucna může mít mnohé neblahé důsledky (podrobněji v části o prognózách).

5.3 Úmrtnost

Druhou rozhodující složkou přirozeného pohybu obyvatelstva je **úmrtnost (mortalita)**. Základním ukazatelem je hrubá míra úmrtnosti, která vyjadřuje počet zemřelých na 1000 obyvatel. Vypočítá se tedy podle vztahu:

$$hmú = \frac{M}{S} \cdot 1000,$$

kde M je počet zemřelých.

Úmrtnost je přirozenou součástí reprodukce. Ukazatel všeobecné úmrtnosti nepostihuje sice diferencovanost tohoto procesu pro jednotlivé věkové kategorie, ale vzhledem k nedostatku detailních informací v mnoha populacích plní nenahraditelnou úlohu při sledování úrovně úmrtnosti světového obyvatelstva. Spolehlivé údaje o úmrtnosti lze v podstatě předpokládat pouze pro polovinu světové populace. Problémy způsobuje zejména analýza úmrtnosti obyvatel některých částí Afriky a Asii, kde se z části pracuje pouze se statistickými odhady.

V celosvětovém měřítku nemá ukazatel úmrtnosti takovou variabilitu jako ukazatel porodnosti. V relativně nedávné minulosti byly výrazně větší rozdíly v úmrtnosti vyspělejších a zaostalých zemích, neboť úmrtnost pochopitelně závisí na celkovém ekonomickém rozvoji země, životní úrovni obyvatelstva a zdravotní péči. V zemích zaostalých a sociálně slabých byla úmrtnost vysoká a v mnoha oblastech sloužila jako regulátor populačního růstu.

Hrubá míra úmrtnosti

Rozdíly mezi zeměmi

S „medicínskou revolucí“ v těchto zemích se však situace značně změnila, stejně jako tomu ostatně bylo už v 17. až 19. století v Evropě.

Rozdíl v úrovni úmrtnosti mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi se výrazně snížil. Nejvyšší hodnoty vykazuje však podle očekávání Afrika (především tropická) a některé oblasti jižní a jihovýchodní Asie. V některých rozvojových zemích je však úmrtnost ještě nižší než v zemích vyspělých. V rozvojových zemích byl rozsah úmrtnosti v minulosti a do určité míry i dnes ovlivněn vysokou úmrtností dětí. V zemích vyspělých je její těžiště ve vyšších věkových kategoriích (do určité míry dáno i věkovou strukturou a pochopitelně lékařskou péčí), dále se však na úmrtnosti v těchto regionech nepochybně podílejí nemalým dílem i negativní civilizační vlivy (životní prostředí, stres, riziková pracoviště, dopravní nehody atd.). Nejvyšší úmrtnost v Africe se stále ještě v některých oblastech (převážně v její západní a střední části) pohybuje okolo hranice 20 ‰, která se všeobecně považuje za kritickou úroveň.

Charakteristickým rysem úmrtnosti v současnosti je však celkově její klesající tendence, což je nepochybně důsledek materiálního zlepšení života a zdravotní péče. Vzhledem k zákonitostem vývoje úmrtnosti můžeme všeobecně očekávat rychlé změny v populacích, kde úmrtnost doposud vykazuje vysoké hodnoty a další nivelizaci dosavadních rozdílů úrovně úmrtnosti ve světě.

Všeobecná úmrtnost je pochopitelně velmi generalizující ukazatel, který nestačí pro pochopení vnitřních rozdílů úmrtnosti v určité populaci. Proto se používají ukazatelé další, které můžeme shrnout pod souhrnným názvem specifická úmrtnost. Nejčastěji se tento ukazatel používá pro určité věkové skupiny nebo pro strukturu obyvatelstva podle pohlaví. Podle použité struktury obyvatelstva však můžeme vyjadřovat i **specifickou úmrtnost** obyvatelstva např. podle ekonomické aktivity, zaměstnání, rodinného stavu, národnosti apod.

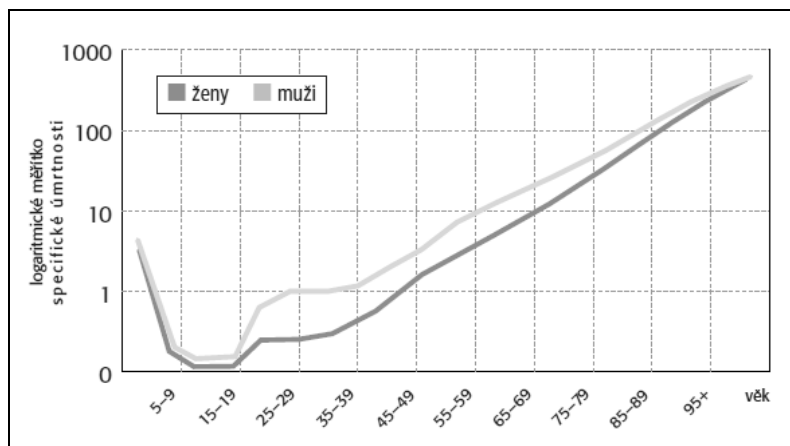
Specifická úmrtnost

Specifické úmrtnosti pro určité věkové skupiny obyvatelstva se počítají podle vztahu:

$$m_x = \frac{M_x}{S} \cdot 1000,$$

kde M_x je počet zemřelých ve věku x .

Křivka specifické úmrtnosti podle věkových skupin obyvatelstva má charakteristické rozložení ve tvaru písmena U (ve skutečnosti je spíš podobná dýmce z loga firmy Nike, a to jen v tom případě, že na ose y použijeme logaritmické měřítko – obr. 8).

Obr. 8 Věkově specifická úmrtnost v České republice (Pramen: data ČSÚ).

Vyšší hodnoty jsou v nejmladších kategoriích (především do jednoho roku), v následujících věkových kategoriích je hodnota úmrtnosti minimální, začíná opět narůstat po 40. roku života a potom daleko strměji po 70. roku věku.

Z hlediska specifické úmrtnosti podle pohlaví je zřetelně viditelná vyšší úroveň mužské úmrtnosti. Projevuje se ve všech věkových kategoriích a všeobecně se označuje jako mužská nadúmrtnost. Mužská nadúmrtnost je typická pro většinu populace světa, pouze v některých rozvojových zemích se neprojevuje (souvisí to s pozicí ženy ve společnosti).

Zvláštní význam se přisuzuje úmrtnosti v dětských věkových kategoriích, neboť ta je jednou z hlavních příčin vysoké úrovně úmrtnosti v rozvojových zemích současnosti (a byla jí v minulých stoletích i v evropských zemích). Vykazuje se nejen dětská, ale i např. novorozenecká a kojenecká úmrtnost, která nás bude zvláště zajímat, neboť je její úroveň k dispozici i v mezinárodním srovnání a považuje se za jeden z neprůkaznějších ukazatelů životní úrovně obyvatelstva, zdravotní i kulturní úrovně každé populace. Pod pojmem **kojenecká úmrtnost** rozumíme úmrtnost dětí do jednoho roku po narození. Kojenecká úmrtnost má výrazně klesající trend stejně jako úmrtnost všeobecná. Je však neobyčejně citlivým ukazatelem vývoje společnosti a souvisí velmi úzce se změnami v ekonomické, sociální a kulturní úrovni.

Kojenecká úmrtnost

5.4 Potratovost

Potratovost je demografický proces, který se váže k oběma základním procesům lidské reprodukce – k porodnosti i úmrtnosti. Za potrat považujeme ukončení těhotenství ve stádiu, když plod ještě není schopen samostatného života (zpravidla do 28 týdne od početí). Potraty přitom rozdělujeme na umělé (v českém prostředí označované poněkud nesmyslně jako „umělé přerušování těhotenství“, **interrupce**) a samovolné. Základním ukazatelem je hrubá míra potratovosti určená vztahem:

Rozdíly mezi zeměmi

$$hmpo = \frac{A}{S} \cdot 1000,$$

kde A je počet potratů. Kromě toho se používá i index potratovosti, který nám vyjadřuje počet potratů k počtu narozených ve sledovaném období:

$$I_{Po} = \frac{A}{N} \cdot 100.$$

Za hlavní faktory ovlivňující úroveň potratovosti na mezinárodní úrovni lze považovat legislativní ustanovení, antikoncepci (dostupnost, rozšíření, metody), společenské klima, individuální vlivy (náboženské přesvědčení, úroveň vzdělání, ekonomická situace) a reprodukční zdraví populace. Nejčastějšími důvody potratu bývá snaha zachránit život matky, zachránit fyzické či mentální zdraví matky, příp. znásilnění, genetické postižení plodu, ekonomické a sociální problémy apod.

Prvním státem zcela legalizujícím umělé potraty bylo v roce 1920 tehdejší sovětské Rusko. V Československu byly, bez ohledu na to, že se pokoutně prováděly, až do roku 1950 umělé potraty trestným činem. V roce 1950 byl umožněn ze zdravotních důvodů a od roku 1958 i ze „sociálních a ekonomických důvodů“ (vzhledem k nejasnosti této kategorie to znamenalo jejich faktickou úplnou legalizaci). Nejvyšší úroveň potratovosti měly dříve socialistické země, po roce tady 1989 nastává pokles. Z evropských států má nejprísnejší legislativu Irsko (umělé potraty povoleny pouze v případě ohrožení života matky) a Polsko (v případě ohrožení života matky či jejího fyzického a mentálního zdraví).

5.5 Sňatečnost

Sňatečnost

Sňatečnost je společenský jev, který sám o sobě není přímou součástí produkčního procesu. Podmiňuje však do značné míry porodnost, proto se řadí k jevům přirozené reprodukce. Sňatek představuje událost, která se nemusí uskutečnit u všech příslušníků sledované populace. Jde přitom ale o událost opakovatelnou. Základním ukazatelem sňatečnosti je **hrubá míra sňatečnosti** určená vztahem:

$$hms = \frac{Sn}{S} \cdot 1000,$$

kde Sn je počet uskutečněných sňatků. Limitující faktory pro uzavírání sňatků jsou právní: většinou jde o rodinný stav, věk (minimální sňatkový věk; u nás je až na drobné výjimky totožný s věkem dosažení plnoletosti, tedy 18 let), apod. Sňatek mohou uzavírat osoby svobodné, rozvedené nebo ovdovělé, jedná se o tzv. sňatkuschopné obyvatelstvo. Většina manželských zákonodárství nepovoluje tzv. příbuzenské sňatky, a to až do určitého stupně pokrevní příbuznosti.

Podle počtu partnerů, kteří mohou uzavřít sňatek, rozlišujeme:

- polygamii: muž může mít současně několik manželek (např. muslimské země),
- polyandrii: žena může mít více manželů (např. Inuité),
- monogamie: párové manželství jednoho muže a jedné ženy.

I ve společnostech, které tolerují polygamii nebo polyandrii výrazně převažují monogamní svazky.

Míra tzv. homogamie určuje míru shodnosti sociálních charakteristik partnerů (vzdělání, platové či bytové podmínky apod.). Intenzita sňatečnosti v současné době v rozvinutých zemích klesá a zákonné sňatky jsou nahrazovány tzv. kohabitacemi (soužití druhá a družky, faktická manželství). V České republice jsme zaznamenali od 90. let 20. století výrazný pokles hrubé míry sňatečnosti (z necelých 8 % téměř na polovinu).

5.6 Rozvodovost

Rozvodovost

Rozvodem nazýváme právní (zákonné) zrušení manželství. **Rozvodovost** má výrazně negativní vliv na reprodukci obyvatelstva a rovněž působí negativně na výchovu dětí (rozvod často provází přerušení kontaktů s jedním z rodičů, zhoršená sociální a ekonomická situace, psychické problémy apod.). Jedním z ukazatelů rozvodovosti je **hrubá míra rozvodovosti** určená vztahem:

$$hmro = \frac{R}{S} \cdot 1000,$$

kde R je počet rozvodů.

Pro rozvodovost je však mnohem lepším ukazatelem index rozvodovosti, protože se neváže na celou populaci, ale lépe nám dokáže vystihnout, jaké procento manželství se v průměru rozvede. Index rozvodovosti je určen vztahem:

$$I_R = \frac{R}{Sn} \cdot 100.$$

Úroveň rozvodovosti je závislá na řadě sociálních a společenských faktorech, na úrovni sňatečnosti, populační politice i existující rozvodové legislativě. Nejčastějšími příčinami rozvodů jsou neuvážený sňatek, alkoholismus, nevěra, nezáměr o rodinu, trestný čin či sexuální neshody. Nejvyšší rozvodovost na světě v současné době mají USA, země bývalého SSSR a země střední Evropy. Česká republika je v otázce rozvodů velmi liberální a řadí se k zemím vyšší intenzitou rozvodovosti. I když absolutní počet rozvodů v ČR za posledních 20 let výrazně neklesal, prudký pokles počtů sňatků samozřejmě znamená výrazné zvýšení indexu rozvodovosti. V současnosti se v České republice v průměru rozvádí přibližně každé druhé manželství.

Úkol / Úkol k zamyšlení

Zamyslete se nad rozdílem kojenecké úmrtnosti a střední délky života ve vyspělých zemích a v zemích méně vyspělých nebo rozvojových.

SHRNUTÍ

Přirozený pohyb obyvatelstva:

- všechny populační procesy související s rozením a umíráním obyvatelstva

Porodnost (natalita) a plodnost (fertilita):

- ukazatele indikující počty a intenzitu rození dětí v dané populaci, důležitý je zejména ukazatel úhrnné plodnosti

Úmrtnost (mortalita):

- ukazatel indikující počty a intenzitu úmrtí v určité populaci

Potratovost, sňatečnost a rozvodovost:

- sekundární ukazatele přirozeného pohybu, mohou do značné míry ovlivňovat porodnost a plodnost obyvatelstva

Kontrolní otázky a úkoly

1. Proč je přirozený pohyb nazýván pohybem, když se při něm vlastně nehýbeme (tj. nepřemísťujeme jako při migracích)?
2. Co znamená pojem úhrnná plodnost a proč je důležité, aby se rodilo dostatečné množství dětí?
3. Jak souvisí sňatečnost a rozvodovost s reprodukcí.

Pojmy k zapamatování

Natalita, fertilita; úhrnná plodnost, mortalita, specifické míry mortality, interrupce

6 Mechanický pohyb obyvatelstva

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- popsat všechny pohyby, které jsou považované za migraci nebo s migrací souvisí,
- pojmenovat důvody a důsledky migračních pohybů,
- Vysvětlit vývoj a lokalizaci hlavních světových migračních toků.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut.**

Průvodce studiem

Nikdo z nás nezůstává celý život v jedné lokalitě. V podstatě se neustále pohybujeme z místa na místo. Tyto naše pohyby mohou mít různou délku, orientaci, rytmus i důvody. Většina z těchto pohybů (hlavně v případě delšího nebo dokonce trvalého pobytu na určitém místě) řadíme mezi migrační pohyby (např. sem můžou patřit i pracovní či studijní migrace). Všechny podstatným způsobem ovlivňují naši existenci.

6.1 Mechanický pohyb jako součást dynamiky obyvatelstva

Pohybem obyvatelstva se zabývá více vědních oborů, proto se někdy základní kategorie interpretují s určitými odlišnostmi. V souvislosti se sociálněekonomickým pohybem (změna zařazení jedince do jiného sociálního útvaru, např. profesního nebo kulturního) mluvíme o tzv. sociální mobilitě. Mezi sociálněekonomickým a mechanickým pohybem, kterým se budeme v této kapitole zvláště zabývat, existují silné závislosti. Např. změna pracovního místa nebo zvýšení kvalifikace vede často i k prostorovým přesunům obyvatelstva (migrace, dojíždka do zaměstnání atd.).

Hovoříme-li o mechanickém pohybu obyvatelstva, máme na mysli tzv. prostorovou mobilitu, tedy všechny prostorové přesuny obyvatel bez ohledu na vzdálenost (regionální, vnitrostátní, zahraniční), délku trvání (trvalé, dočasné), účel pohybu (ekonomický politický, pracovní) atd.

Typy mechanického pohybu obyvatelstva

Mechanický pohyb (prostorová mobilita) obyvatelstva zahrnuje tedy všechny typy „přemísťování“ (prostorových pohybů) člověka. Rozlišujeme přitom jeho čtyři základní typy:

- **stěhování (migrace)** obyvatelstva: při změně trvalého (nebo faktického) pobytu,
- **dočasné změny pobytu** (např. sezónní migrace): změna bydliště na určitý vymezený čas,
- **pravidelné pohyby** (periodické): např. pracovní migrace (českou statistikou označovaná jako dojíždka do zaměstnání, která může být nedenní nebo nedenní – tzv. pendlerství), studijní migrace (dojíždka do škol) apod.,
- **nepravidelné dočasné pohyby** (turbulence): nejčastěji za cestovním ruchem a rekreací, službami, nákupy, sportem, obchodní a služební cesty apod.

Poslední ze zmiňovaných typů většinou mezi migrační pohyby nezařazujeme a v této kapitole se mu nebudeme věnovat.

Nejdůležitějšími znaky prostorové mobility jsou periodicitu a délka trvání pohybu (trvalé, dočasné – denní, týdenní, měsíční, sezónní); vzdálenost pohybu (mezikontinentální, mezi-

státní, meziregionální); směr pohybu (koncentrační, dekoncentrační) a organizace pohybu (živelný vs. plánovaný, legální vs. nelegální, dobrovolný vs. nucený).

Při určování typů prostorové mobility nás dále zajímá početnost skupin (individuální, skupinové a masové pohyby obyvatel); prostorový průběh (přímé pohyby, pohyby s průběhem po etapách) a strukturální znaky účastníků pohybu (biologické, ekonomické, jazykové, národnostní).

Nejvýznamnější typ mechanického pohybu obyvatelstva je migrace, neboť pouze při ní vznikají trvalé změny v prostorovém rozmístění obyvatelstva. S migrací jsou spojeny změny v počtu, rozmístění i reprodukci populace v konkrétní zemi. Je jí obvykle věnována ze všech mechanických pohybů největší pozornost, proto se v následujícím textu seznámíme s migrací podrobněji.

Hlavní příčiny a důvody migrací můžeme rozdělit na tzv. push a pull faktory:

- **push faktory** jsou faktory „vyhánějící“ obyvatelstvo z vlastního státu (např. politická a ekonomická nestabilita, válečné, náboženské a národnostní střety, zhoršení kvality životního prostředí, apod.),
- **pull faktory** jsou faktory „přitahující“ obyvatelstvo do cílové země stěhování (např. politická stabilita, ekonomická prosperita, vysoká kvalita života, svoboda a možnost seberealizace apod.).

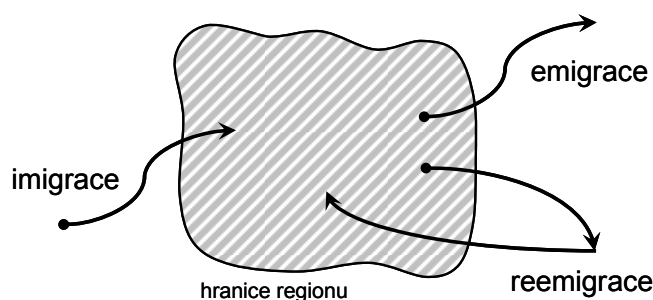
Push a pull faktory

Důležitá je zejména primární motivace k migraci. Podle toho dělíme migrace na ekonomické a mimoekonomické (politické, náboženské, kulturní, ekologické). V celosvětovém měřítku i u nás ekonomické důvody výrazně dominují. Zvláštní kategorii pak představuje migrace nedobrovolná označovaná jako uprchlictví.

6.2 Ukazatele migračních pohybů

Migrační pohyb je nutné vždy vztahovat ke konkrétnímu regionu. Podle orientace tohoto pohybu potom rozlišujeme **imigraci (přistěhovalí)** a **emigraci (vystěhovalí)**. V případě návratu hovoříme o **reemigraci** (obr. 9), pokud se obyvatelstvo vrací do prostorů, z nichž bylo předtím nedobrovolně vystěhováno, nazýváme to **repatriace**.

Základní pojmy

Obr. 9 Migrační pohyby podle orientace

Základním ukazatelem imigrace je hrubá míra imigrace určená vztahem:

$$hmi = \frac{I}{S} \cdot 1000,$$

základním ukazatelem emigrace je pak hrubá míra emigrace určená vztahem:

$$hme = \frac{E}{S} \cdot 1000,$$

kde I je počet imigrantů (přistěhovalých) do regionu a E je počet emigrantů (vystěhovalých) z regionu. Mezi další charakteristiky migračních pohybů patří **objem migrace** (migrační obrat):

$$mo = \frac{I + E}{S} \cdot 1000$$

a dále **migrační saldo** (migrační bilance):

$$ms = \frac{I - E}{S} \cdot 1000.$$

Všechny doposud zmiňované ukazatele o migračních pohybech se udávají v promile (‰), kromě toho se ještě často používá **index migračního salda**:

$$I_{ms} = \frac{I - E}{I + E} \cdot 100.$$

V České republice se migrační toky statisticky registrují od roku 1950, a to na základě hlášení o stěhování, které vyplňuje občan při změně trvalého pobytu. Data jsou potom vyhodnocována v čtvrtletních publikacích o pohybech obyvatelstva. Za migraci je považována pouze změna trvalého pobytu překračující hranice obcí, v případě Prahy hranice urbanistických obvodů. Migruje zpravidla mladší obyvatelstvo (nejintenzivnější je migrace obyvatel ve věku 20–35 let). Tím dochází ke změnám ve věkové struktuře – u imigrační oblasti k omlazení populace a u emigrační oblasti k jejímu stárnutí.

Vnitrostátní migrace byla po téměř dvě století spojena zejména s procesem urbanizace. V současné době ztrácí ve vyspělých zemích jednosměrná podoba migračních proudů na významu. Dochází k částečné dekoncentraci obyvatelstva a města migrací většinou obyvatelstvo ztrácí ve prospěch svého zázemí (suburbanizace). Hlavní směry vnitrostátních migračních toků a jejich vývoj bude popsán v části geografie sídel.

Zahraniční imigrace do České republiky prodělává po roce 1990 dynamický vývoj, během kterého se změnila naše republika ze země emigrační zemí imigrační. V současné době pobývá legálně na našem území více než 400 tisíc cizinců, asi třetinu z nich tvoří cizinci s trvalým pobytem, cizinci s vízy nad 90 dnů tvoří více než 60 % cizinců a azytlanti asi 5–7 %. Reálné odhady hovoří o dalších 100 až 200 tisících nelegálních migrantů.

6.3 Významné mezikontinentální a mezinárodní migrace

Mezikontinentální a mezinárodní migrace představovaly vždy významný fenomén celé historie lidstva. Vzpomeňme jen na přesuny našich předků po poslední době ledové, po

významné změně klimatu, a obydlování naší planety. Ze starověku jsou známé prostorové přesuny obyvatelstva v Indii, Číně a v Egyptě, v 5. a 6. století pro Evropu významné stěhování národů, kterým se na naše území dostávají první vlny Slovanů. V této kapitole se však budeme dominantně zabývat jen novodobými mezinárodními migracemi.

Nechvalně známou tzv. násilnou migrací byl mezikontinentální přesun části afrického obyvatelstva do Amerik. Probíhal v letech 1520 až 1850. Černé obyvatelstvo bylo násilně transportováno z rovníkové části západní Afriky do severních oblastí Jižní Ameriky, na karibské ostrovy a na jih USA. Počet takto deportovaných lidí se pohybuje mezi 10 a 20 mil. (přitom ztráty na lidských životech při nelidských transportech byly téměř poloviční). Podle odhadů ztratila Afrika následkem obchodu s otroky nejméně 20–35 mil. obyvatel (někteří autoři uvádějí až 60–80 mil. lidí).

Za dalšími významnými migračními toky je možné hledat rozvoj kapitalistické společenské formace, rozmach průmyslu, rozšiřování dopravních sítí, vytváření volných pracovních míst atd. Tak se již od konce 18. století, potom především v 19. století a na začátku 20. století dávají do pohybu početné skupiny obyvatel, které překračují hranice států a směřují do zámoří. Hlavní proudy masové mezikontinentální migrace směřují v tomto období do Severní a Jižní Ameriky, Austrálie, ale i Afriky. Vrcholu dosahují před 1. světovou válkou.

Mezi největší migrace v tomto období patří emigrace evropského obyvatelstva do Ameriky a Austrálie. Hlavní proud směřoval do USA, země, která zaznamenala absolutně největší migrační přírůstek obyvatelstva. V letech 1820–1960 imigrovalo do USA cca 40 mil. obyvatel, z toho 35 mil. bylo z Evropy. Za bezprostřední impuls se považuje exodus irského obyvatelstva, který se začal v důsledku bramborové nákazy a následného hladomoru v roce 1846 (v průběhu pěti let poklesl počet obyvatel v Irsku z 9 mil. na 6,5 mil.). Struktura evropských migrantů je velmi pestrá a časově proměnlivá. Na přelomu 19. století převládali v USA imigranti z Irska, Velké Británie, Skandinávie a Nizozemska, kolem roku 1870 z Německa, v období 1885–1900 z Itálie, počátkem 20. století z jižní Evropy a Rakouska-Uherska a ve 20. letech 20. století z Balkánu a střední Evropy (i z ČSR, a to hlavně ze Slovenska).

Evropskou imigraci do USA rozdělujeme na starou evropskou imigraci (old immigration – přibližně do roku 1883) a novou evropskou imigraci (new immigration – po roku 1883). Změny ve struktuře imigrantů do USA znázorňuje tab. 7.

Tab. 7 Změny ve struktuře imigrantů do USA v období 1820–1960

Původ imigrantů	1820 – 1860 v %	1861 – 1890 v %	1891 – 1920 v %	1921 – 1960 v %
Západní a Severní Evropa	91,2	76,0	25,0	37,3
Jižní a Východní Evropa	0,7	11,5	63,3	21,0
Amerika	3,6	9,6	8,4	37,0
Asie	0,8	2,5	2,8	3,6
Afrika, Austrálie a ostatní	3,7	0,4	0,5	1,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Zimpel, 1980.

Pro zájemce

Rozdělení na starou a novou evropskou imigraci do USA není dáno primárně rokem 1883, ale celkovým charakterem migrace.

- Starou evropskou imigraci tvoří přistěhovalci ze západní a severní Evropy (Angličané, Irové, Velšané, Belgičané, Švédové, Dánové, Norové, Francouzi, Němci, Holanďané, Švýcaři). Většinou se jako zemědělstí farmáři účastnili velkého osídlování západních oblastí. Byli mobilnější, společensky přizpůsobivší, jazykově přibuznější a relativně lehce se asimilovali. Přicházeli do USA s úmyslem trvalého usazení a později se považovali za původní obyvatele Ameriky, kteří jí dali kulturu, hospodářský a sociální rozvoj.

- Novou evropskou migraci tvoří přistěhovalci z východní a jihovýchodní Evropy (Rusové, Poláci, Italové, Slováci, Maďaři, Chorvati, Rumuni, Češi a příslušníci balkánských národů). Většinou přicházeli individuálně, motivem jejich migrace bylo získat finanční prostředky a vrátit se do své vlasti. Pracovali jako dělníci v průmyslu, stavebnictví, na farmách, často v nejtěžších pracovních podmínkách. Žili izolovaně v národnostně uzavřených čtvrtích, co ztěžovalo proces asimilace. Mnohé městské čtvrti si zachovaly svérázný etnický ráz dodnes.

Zatímco Evropa se v prostorovém aspektu vždy vyznačovala velkou dynamikou, velké prostorové koncentrace obyvatelstva Asie (čínská, indická, japonská) zůstávají relativně stabilní (např. USA imigraci mongoloidní rasy omezovala zákonem). Ale i zde docházelo k určitým rozsáhlým prostorovým přesunům. Od poloviny 19. století směřuje proud emigrantů z Číny a Japonska do zemí jihovýchodní Asie (v řadě z nich dnes tvoří hospodářsky významné menšiny). V letech 1840–1947 emigrovalo z Číny asi 12 miliónů lidí, především na území dnešní Malajsie, Indonésie, Thajska, Singapuru a Vietnamu.

Na indickém poloostrově došlo k rozsáhlé politické migraci mezi Indií a Pákistánem v roce 1947, která se týkala téměř 15 mil. lidí. Jedná se o typický příklad migrace politického a náboženského charakteru.

Migrace Židů

Významná je rovněž migrace **Židů** do Izraele. V průběhu 20. a 30. let 20. století se Židé z mnoha částí světa stěhovali do Palestiny (k velké nelibosti místního arabského obyvatelstva, které se postupně ocitlo v menšině). Během 2. světové války a bezprostředně po ní uteklo do Palestiny velké množství Židů, kteří přežili nacistické pronásledování.

Celkem se mezi lety 1919 a 1948 jednalo asi o 425 tisíc obyvatel. Imigrace židovského obyvatelstva se podstatně zvýšila po vytvoření samostatného státu (rozhnutím valného shromáždění OSN v listopadu 1947). Židovský stát (Izrael) vznikl v roce 1948. V letech 1948–1966 se do Izraele přestěhovalo dalších 1,2 miliónů Židů z celého světa. Zároveň však nastal i nucený odchod arabského obyvatelstva z tohoto území. Jednalo se asi o 1,5 miliónů obyvatel.

Nucené migrace po 2. světové válce

K velkým přesunům obyvatelstva docházelo v období 2. světové války a po jejím skončení. Podle odhadu se přesunulo asi 30 miliónů obyvatel (z toho asi 13,5 mil. Němců, 6,5 mil. Poláků a 2,1 mil. Čechů a Slováků). Z pohledu současné České republiky jsou struktury obyvatelstva (hlavně národnostní struktura) nejvýrazněji ovlivněny poválečným odsunem německého obyvatelstva z oblastí Sudet (1945–1946). Tímto způsobem bylo vysídleno celkem 2–2,5 mil. Němců a Česká republika se tak stává národním státem s minimálními podíly národnostních menšin. Problematika odsunu rezonuje v české společnosti dodnes a ještě téměř po 70 letech je předmětem bouřlivých diskusí, příp. zneužití ve volebních kampaních.

Zatímco Evropa byla v 19. století oblastí, z které vycházely rozsáhlé emigrační vlny, stává se od konce 2. světové války významnou imigrační oblastí. Hlavními přistěhovaleckými oblastmi zůstávají dále společně se zeměmi severozápadní Evropy i Severní Amerika.

Politická emigrace

Výrazně politický charakter měly některé emigrace z bývalých socialistických zemí. K tomuto typu emigrace můžeme řadit asi 3 mil. obyvatel Východního Německa, kteří v letech 1950–1961 emigrovali do SRN. Silný proud politického charakteru směřoval potom v roce 1989 z bývalé NDR do SRN.) Z Maďarska emigrovalo v důsledku revolučních událostí v letech 1956–1957 asi 200 000 lidí. Podobná situace nastala i v Československu v letech 1968–1969, kdy po okupaci sovětskými vojsky emigrovalo asi 60 000 obyvatel.

Pracovní migrace

Trvalá emigrace (zejména kvalifikovaných pracovních sil) poškozuje emigrační oblasti, země často ztrácí zdatné profesionály a hovoří se v tomto smyslu o tzv. odlivu mozků.

Od konce 50. let se v Evropě rozšířila migrace pracovních sil ze zemí jižní Evropy, Turecka a severní Afriky do průmyslových oblastí severozápadní a centrální části kontinentu. Výcho-

zími zeměmi jsou především země kolem Středozemního moře (Itálie, Španělsko, Portugalsko, bývalá Jugoslávie, Řecko, Turecko, Maroko, Alžírsko, Tunisko). Rozsah těchto pracovních migrací neustále vzrůstal. Na začátku 60. let se jednalo v západní Evropě zhruba o 2 mil. lidí, v polovině 70. let to bylo až 8 mil. osob. V řadě evropských zemí představují imigranti velký podíl na ekonomicky aktivním obyvatelstvu (např. Švýcarsko, Lucembursko, Německo).

Rozsáhlé pracovní migrace směřují také do Spojených států amerických. Jsou to zahraniční dělníci zejména z Mexika, ostrovů v Karibském moři i některých jihoamerických zemí (např. Kolumbie).

Z asijských států jsou cílovými oblastmi pracovních migrací zvláště země s bohatými nalezišti ropy (arabské země Saúdská Arábie, Kuvajt, Spojené arabské emiráty a Omán). Migranti pocházejí zejména z Egypta, Jemenu, Jordánska, Pákistánu, Filipín a Indie. Z Afriky migruje obyvatelstvo zejména z hospodářsky slabého pásma Sahelu (oblasti jižně od Sahary) do Jihoafrické republiky.

Evropské země je možné v současném období rozdělit do pěti skupin s výrazně odlišným migračním chováním (podle imigračních a emigračních toků):

- země bývalé Jugoslávie (kromě Slovinska),
- západní Evropa,
- země V4, Slovinsko a Pobaltí,
- ostatní postkomunistické země včetně bývalého Sovětského svazu,
- Rusko.

Migrace v Evropě

Úkol / Úkol k zamyšlení

Pokuste se ve stručnosti charakterizovat migrační chování výše zmiňovaných pěti skupin evropských států.

Migrace můžou částečně v některých státech řešit současnou demografickou krizi vycházející ze snížené porodnosti, zároveň však představují jisté riziko. Proto se vyspělé země, včetně České republiky, snaží o regulaci migrace a výběr imigrantů. Soužití přistěhovalců a místního obyvatelstva představuje jeden z nejzávažnějších světových problémů. **Přístupy** jednotlivých států **k migracím** jsou ale odlišné. Uvedeme alespoň některé z těchto přístupů:

Migrační politika

- **multikulturní** (Švédsko, Austrálie, Kanada): „všem stejná práva ve všech sférách“ – cizinci zůstávají i po několik generací neasimilováni,
- **diskriminační** („differential exclusion“ – Německo, Švýcarsko, Rakousko): začlenění imigrantů do určité společenské sféry (trh práce), ale znemožnění získání občanství a participace na veřejném životě,
- **asimilační** (Francie): příliš se neosvědčil – v posledním období vznikají stále častější problémy s potomky (druhou i třetí generací) imigrantů.

Výsledkem přirozeného a mechanického pohybu je celkový pohyb obyvatelstva. Projevuje se jako celkový (globální) přírůstek nebo celkový (globální) úbytek. Pomocí tohoto ukazatele lze charakterizovat krátkodobý i dlouhodobý vývoj populace a je nevyhnutelný i v prognózách vývoje obyvatelstva.

6.4 Celkový pohyb obyvatelstva

Celkový přírůstek (resp. úbytek) vyjádříme součtem přirozeného přírůstku a migračního salda daného území v určitém časovém období. Celkový přírůstek/úbytek je možné vyjádřit v promile (‰) pomocí vztahu:

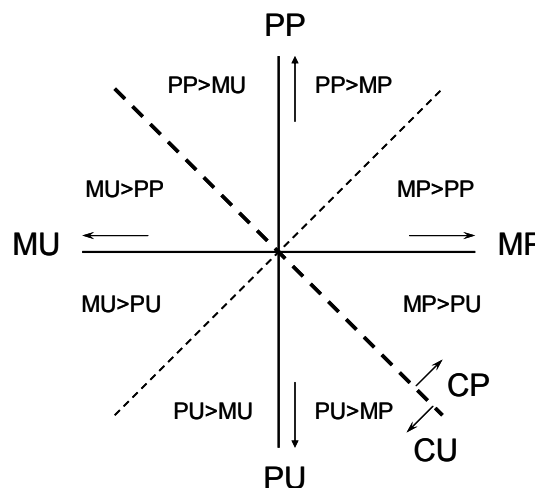
$$cp = \frac{N - M + I - E}{\bar{S}} \cdot 1000.$$

Celkový počet obyvatel v čase t_1 je potom součet určitého počátečního stavu obyvatelstva v čase t_0 a všech čtyř složek pohybu v časovém intervalu mezi t_0 a t_1 :

$$pt_1 = pt_0 + N - M + I - E.$$

Webbův diagram

Celkový pohyb je potom možné vyjádřit pomocí tzv. **Webbova diagramu**, kde jsou na ose x údaje o migračním pohybu (migrační úbytek MU nebo migrační přírůstek MP) a na ose y údaje o přirozeném pohybu (přirozený úbytek PU nebo přirozený přírůstek PP). Podle dat je potom každý stát, region nebo obec jedním bodem diagramu. Úhlopříčka nám pak rozděluje státy, regiony či města na dvě skupiny, podle toho zda mají celkový úbytek CU nebo celkový přírůstek CP obyvatelstva. Podle pozice v rovině je můžeme rozdělit i detailněji do osmi skupin (obr. 10).

Obr. 10 Webbův diagram pro celkový pohyb obyvatelstva

SHRNUTÍ

Mechanický pohyb obyvatelstva zahrnuje všechny typy přemísťování (prostorových pohybů) obyvatelstva, dominantně hlavně migrační pohyby. Ukazatele migračních pohybů jsou imigrace (přistěhovalí), emigrace (vystěhovalí), objem migrace a migrační saldo. Příčiny a důvody migrací: push a pull faktory. Přístupy k migracím a integraci cizinců mohou být multi-kulturní, diskriminační nebo asimilační. Celkový pohyb obyvatelstva je výsledkem přirozeného a mechanického pohybu obyvatelstva.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Uveďte základní důvody, resp. důsledky migračních pohybů.
2. Kde velké migrační toky zásadním způsobem ovlivnily současnou strukturu obyvatelstva?
3. Jakým způsobem je možné regulovat migrační pohyby, je to správné?

Pojmy k zapamatování

Imigrace, emigrace, reemigrace, repatriace; push a pull faktory migrace, vnitrostátní a zahraniční (mezinárodní) migrace

7 Struktury obyvatelstva

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- rozlišit rozložení jednotlivých struktur obyvatelstva ve světě,
- rozlišit rozložení jednotlivých struktur obyvatelstva v České republice,
- určit důvody prostorového rozložení obyvatelstva podle biologických, kulturních a ekonomických znaků.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut.**

Průvodce studiem

Lidé jsou různí, jsou ženy a muži, mladí nebo staří, bohatí nebo chudí, zdraví nebo nemocní, černí, bílí nebo žlutí, věřící nebo nevěřící, příp. něco mezi tím. Stále hledáme rozdíly, proč tomu tak je a proč jsme odlišní. V této kapitole se zamyslíme nad rozdílnými strukturálními znaky obyvatelstva. Opět bude potřeba intenzivně pracovat s atlasem a hledat prostorové rozložení některých skupin obyvatelstva na různých hierarchických úrovních (ve světě i jednotlivých státech) v různých tematických mapách.

7.1 Znak pro rozlišení struktur obyvatelstva

Struktura obyvatelstva

Struktura obyvatelstva patří mezi nejvýznamnější charakteristiky určité populace. Přesto, že jsou všechny ukazatele postihující strukturu obyvatelstva vztaženy k určitému časovému okamžiku, je třeba je chápat dynamicky jako výsledek celého historického vývoje dané populace. Například současná věková struktura obyvatelstva: jak dlouhým vývojem populačních procesů může být ovlivněna? Obvykle se udává rozmezí mezi 60 až 100 lety. A naopak již dnes se v podstatě formuje struktura, která bude existovat na daném území např. za 80 let.

Co to tedy vlastně struktura obyvatelstva je? Odpověď je jednoduchá: struktura obyvatelstva je prakticky jeho složení. Existuje samozřejmě celá řada **znaků**, které se u obyvatelstva sledují. Obvykle se rozdělují do tří skupin:

- **biologické znaky** (struktura obyvatelstva podle pohlaví, věku, rodinného stavu, zdravotního stavu, rasová struktura atd.),
- **kulturní znaky** (struktura obyvatelstva podle etnické příbuznosti, vzdělanostní, národnostní, jazyková, religiózní struktura atd.),
- **ekonomické znaky** (struktura obyvatelstva podle ekonomické aktivity, zaměstnání, třídní a sociální struktura, struktura podle příslušnosti k hospodářským odvětvím atd.).

7.2 Struktura obyvatelstva podle pohlaví a věku

Struktura podle pohlaví

Struktura obyvatelstva podle pohlaví a věku patří mezi základní charakteristiky obyvatelstva a slouží jako vstupní údaj pro celou řadu dalších demografických a geografických analýz. Ačkoli mají obě struktury vlastní prostředky vyjádření, velmi často se jejich hodnocení a interpretace kombinuje. Proporci rozložení mužů a žen je možné určit koeficientem **masculinity** (podíl mužů na celkovém počtu obyvatel) nebo koeficientem **femininity** (podíl žen na celkovém počtu obyvatel).

Často se používá i index maskulinity vyjádřený vztahem:

$$I_m = \frac{M}{F} \cdot 1000,$$

kde M je počet mužů a F počet žen v populaci. Index maskulinity se zpravidla počítá pouze v případě, že počty mužů převažují nad počty žen. V případě, že je to opačně, počítáme index feminity vyjádřený vztahem:

$$I_f = \frac{F}{M} \cdot 1000.$$

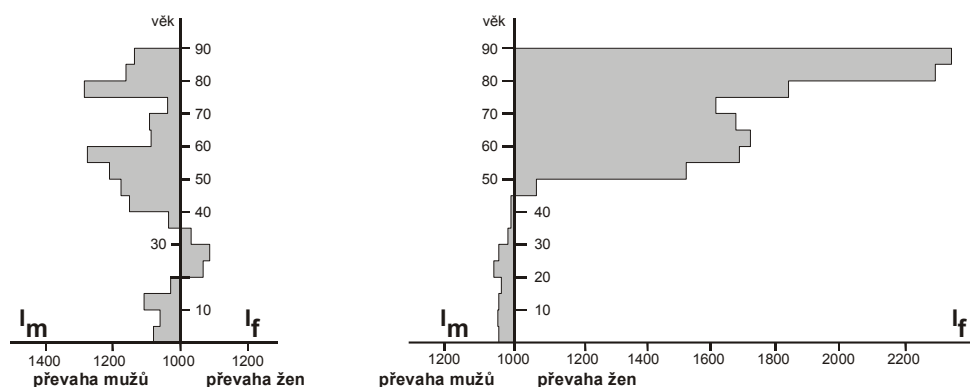
Ze způsobu výpočtu je zřejmé, že index maskulinity i index feminity by měly být vždy větší nebo rovné hodnotě 1000. Na poměru počtu mužů a žen v populaci se podílejí tři hlavní faktory:

- rozdílný počet rodících se chlapců a dívek,
- rozdílná střední délka života mužů a žen,
- vnější (mezinárodní) migrace.

Podle proporčního zastoupení mužů a žen v populaci potom rozlišujeme:

- státy s převahou žen: země Evropy, Severní Ameriky a bývalého Sovětského svazu (hlavně jako důsledek mužské neúmrtnosti),
- státy s převahou mužů: hlavně rozvojové země (přední a zadní Indie, Afrika – horší pozice žen), ale i Austrálie (jako důsledek početné imigrace s převahou mužů).

Většinou se ale liší zastoupení mužů a žen v jednotlivých věkových kategoriích (obr. 11).

Obr. 11 Vyjádření indexu maskulinity a indexu feminity v závislosti od věku

Pro zájemce: Informace k obr. 11:

- Vlevo Írán (1976) – v islámských zemích se setkáváme, na rozdíl od světového trendu, s převahou mužů a to dokonce i ve vyšších věkových kategoriích. Zde je situace ovlivněna pozicí žen ve společnosti, příp. i neúplnou evidencí žen.
- Vpravo bývalá NDR (1977) – výrazná převaha žen od roku 1945 nebyla způsobena na konci 70. let pouze stárnutím evropského obyvatelstva, ale byla především důsledkem ztráty mužského obyvatelstva v době 2. světové války.

Věková struktura

Věková struktura obyvatelstva je považována za základní uspořádání dat pro jakoukoliv demografickou analýzu. Podle **ekonomické aktivity** rozlišujeme tři základní věkové složky:

- **předproduktivní** (obyvatelstvo ve věku 0–14 let),
- **produktivní** (obyvatelstvo ve věku 15–64 let),
- **poproduktivní** (obyvatelstvo ve věku 65 a více let).

Podle **přirozené reprodukce** rozlišujeme rovněž tři věkové složky:

- **dětská** (obyvatelstvo ve věku 0–14 let),
- **reprodukční** (obyvatelstvo ve věku 15–49 let),
- **poreprodukční** (obyvatelstvo ve věku 50 a více let).

Kromě toho používáme na obecné hodnocení věku populace další charakteristiky, jako např. průměrný věk (průměr počtu let, které přežili všichni obyvatelé), věkový medián (rozděluje obyvatele na dvě početně stejné části), modus neboli modální věk (věk, který se vyskytuje nejčastěji).

Věková pyramida

Podrobnější rozložení obyvatelstva podle věku a pohlaví ukazuje názorně **věková pyramida**. Počet obyvatel a pohlaví, nejčastěji jednotlivých ročníků nebo pětiletých věkových kategorií, vyjadřuje obdélník, jehož obsah odpovídá podílu věkové skupiny na celkovém počtu obyvatel. Věkovou pyramidu tedy představují spojené grafy – histogram četností mužů (levá část grafu) a žen (pravá část grafu). Na horizontální ploše se zobrazuje počet obyvatel, na vertikální věkové kategorie. Věkové pyramidy nabývají různých tvarů, pro porovnání slouží tři základní, které zobrazují následující typy populací:

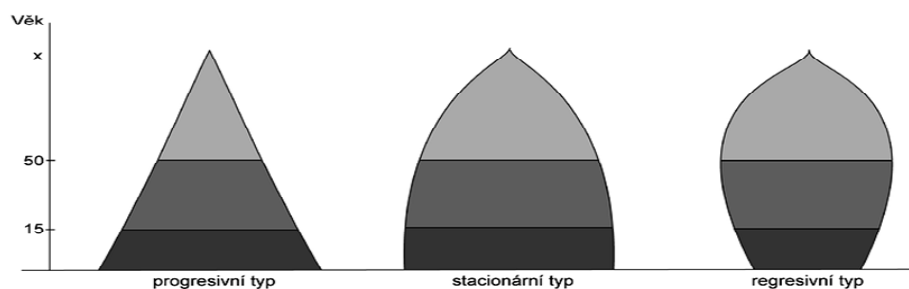
- **progresivní typ:** vysoký podíl dětské složky obyvatelstva (0–14 let), předpoklad rozšířené (rostoucí) reprodukce obyvatelstva,
- **stacionární typ:** složky dětská a poreprodukční (50 a více let) jsou téměř vyrovnány, obvykle bývají vyrovnané i počty narozených a zemřelých, tzv. jednoduchá reprodukce,
- **regresivní typ:** poreprodukční složka obyvatelstva převažuje nad dětskou, tzv. nedostatečná reprodukce.

Sundbärgova klasifikace

Tyto základní typy populací pocházejí z pozorování švédského demografa G. Sundbärga, který zároveň určil přibližné procentuální zastoupení jednotlivých věkových kategorií ve třech základních věkových složkách pole přirozené reprodukce (tab. 8, obr. 12).

Tab. 8 Proporční rozdělení obyvatelstva do věkových složek

Složka	Progresivní typ	Stacionární typ	Regresivní typ
Dětská	40 %	25 %	20 %
Reprodukční	50 %	50 %	30 %
Poreprodukční	10 %	25 %	50 %

Obr. 12 Sundbärgova klasifikace věkových typů populací

Problematicke věkových struktur obyvatelstva hlavně v souvislosti s jejich vývojem se budeme podrobně věnovat v kapitole o prognózách obyvatelstva.

7.3 Rasová struktura obyvatelstva

Biologicky se **rasy** považují za určité podskupiny lidského rodu. Plně životaschopné potomstvo se rodí z manželství partnerů libovolných rasových útvarů. Všechny současné rasy a jejich přechodné formy mají daleko více podstatných znaků společných (schopnost přemýšlet, pracovat, tvořit, komunikovat atd.) než rozdílných, které jsou proti společným v podstatě bezvýznamné. Lidskou rasu spojuje společný vývoj, který se odráží ve společných morfologických a fyziologických znacích, které jsou v rámci jedné rasy podstatně méně variabilní než mezi příslušníky ras různých. Jedná se zpravidla o barvu pleti, barvu a tvar očí, barvu a formu vlasů, tvar nosu, úst atd.

V současné době jsou stále častěji uplatňována populačně-genetická kritéria. Např. podle H. G. Zimpela (1980) jsou rasy definovány jako velké skupiny obyvatel, které se navzájem signifikantně liší složením a četností genů a tomu odpovídajícím rozložením a četností dědičných znaků. Tyto znaky jsou zpravidla viditelné, jako např. barva a pigmentace pokožky, barva a tvar očí, barva a forma vlasů, tělesná výška, proporce a morfologické znaky některých orgánů (tvar nosu, úst apod.). Někdy se k nim přiřadují i psychické odlišnosti, jako chování nebo temperament.

Antropologické klasifikace udávají obvykle kolem 200–400 ras resp. rasových útvarů, které se sjednocují podle různých třídění. Uvedme si klasifikaci, která poskytuje jejich určité sjednocení. Nejvyšší hierarchický stupeň tvoří **tři velké rasy**, které se člení na další větve:

- **velká europoidní rasa** tvoří 42 % populace a člení se na severní větev, přechodné typy a jižní větev,
- **velká mongoloidní rasa** tvoří 20 % populace a člení se na asijskou větev (severní Mongoloidi, východní Mongoloidi, Eskymáci a Paleoasiaté) a americkou větev (Indiáni),
- **velká negroidní (ekvatoriální) rasa** tvoří 8 % populace a člení se na africkou negroidní větev (černoši, Pygmejové, Bušmeni a Hotentoti) a oceánskou (australoidní) větev (Veddoidi, Australané, Melanésané a Papuánci).

Kromě toho ještě máme několik přechodných rasových forem. Přejchod mezi europoidní a negroidní rasou (9 %) tvoří jihoindický typ (mulati), přechod mezi europoidní a mongoloidní rasou (4 %) tvoří američtí mestici, středoasijské, jihosibiřské a uralské typy a přechod mezi mongoloidní a australoidní rasou (17 %) tvoří jižní mongoloidi a japonské typy. Ostat-

Rasová struktura

Lidské rasy

ní smíšené typy tvoří zhruba 0,25 % světové populace, patří sem např. Malgaši, Polynésané a Mikronésané nebo Havajci.

7.4 Jazyková a národnostní struktura obyvatelstva

Jazyková a národnostní struktura

Interpretace základních kategorií používaných při hodnocení **jazykové a národnostní struktury obyvatelstva** bývá rozdílná, proto si provedme v první řadě obsahové vymezení některých pojmů jako je národnost, národ, státní příslušnost.

Národnost je příslušnost obyvatelstva k určitému národu, když za národ považujeme historickou formu lidské společnosti, která vznikla na základě pevného společenství, hospodářského života, společného jazyka, území, kultury, způsobu života, tradic a jejich odrazu v národní psychice a národním vědomí (termín národ nelze ztotožňovat se státní příslušností, ta je výsledkem politické diferenciací).

Pojem národ je dále určen celým komplexem znaků, které jsou pro potřeby statistické klasifikace příliš složité. Proto se opírá nejčastěji o jazykové charakteristiky. Národnostní a **jazyková struktura** obyvatelstva spolu velice úzce souvisí, přesto že samozřejmě totožné nejsou. Jazyk má však významnou nebo dokonce nejvýznamnější funkci v procesu formování národa. Při tvoření skupin příbuzných národů se ve velké míře uplatňuje právě jazyková struktura obyvatelstva a lingvistický princip.

Jazykové rodiny

Existují různé klasifikace jazyků, u nichž si největší pozornost si zaslouhuje genetická klasifikace, která je výsledkem historické srovnávací metody. Podstatný význam má při ní rekonstrukce jazyků minulých, kterých se využívá pro vysvětlení vztahů jazyků současných. Jednotlivé jazyky se potom seskupují do skupin. Jazyková skupina se váže na existenci společného prajazyka (např. pro jazyky románské jazykové skupiny byl prajazykem latina).

Na Zemi žije přibližně 2 000 národů, 200 národů má více než jeden milion příslušníků (tyto národy ale tvoří cca 95 % celkového počtu obyvatel Země). Zároveň máme na Zemi přibližně 20 jazykových rodin, které se dále člení na jazykové skupiny a podskupiny. Téměř tři čtvrtiny světové populace používají jazyky čtyř nejvýznamnějších jazykových rodin:

- **indoevropská jazyková rodina** (2,4 mld. osob) – hlavní skupiny: slovanská, baltická, germánská, románská, keltská, helénská, indo-íránská,
- **sinotibetská jazyková rodina** (1,5 mld. osob) – hlavní skupiny: čínská, tibetsko-barmáská,
- **africká jazyková rodina** (750 mil. osob) – značně složitá a diverzifikovaná struktura jazyků,
- **semitohamitská jazyková rodina** (450 mil. osob) – nejpočetnější skupina: semitská.

Evropské jazyky

Téměř celá Evropa patří do indoevropské jazykové rodiny, proto si její strukturu představíme podrobněji. V Evropě do ní patří šest jazykových skupin členěných na další podskupiny:

- **románská skupina** (550 mil. osob): západorománská podskupina (Španělé – španělština, Portugalci – portugalština, Francouzi – francouzština) a východorománská podskupina (Italové, Rumuni, Moldavané),
- **germánská skupina** (420 mil. osob): západogermánská podskupina (Angličané – angličtina, Němci – němčina, Nizozemci, Lucemburčané) a severogermánská podskupina (Dánové, Švédové, Norové),

- **slovanská skupina** (280 mil. osob): východoslovanská podskupina (Rusové, Ukrajinci, Bělorusové), západoslovanská podskupina (Poláci, Češi, Slováci) a jihoslovanská podskupina (Bulhaři, Srbové, Chorvati, Slovinci, Makedonci, Bosňáci, Černohorci),
- **baltská skupina** (Litevci, Lotyšši),
- **keltská skupina** (Irové, Skoti, Velšané, Bretonci),
- **helénská skupina** (Řekové).

Kromě toho ještě v Evropě žijí např. Maďaři, Finové, Estonci či Laponci patřící do ugrofinské skupiny, která je součástí uralské jazykové rodiny.

Světové jazyky s nejvyšším počtem mluvčích jsou: čínština (900 mil. osob; tj. 13 % světové populace), angličtina (prostorově nejrozšířenější; nejčastěji používaný jako druhý jazyk, hlavně v bývalých britských koloniích), španělština (hlavně Latinská Amerika), arabština (jihozápadní Asie, severní a střední Afrika), hindština (Indie), portugalština (hlavně Brazílie), bengálština (Bangladéš), ruština, japonština, němčina, francouzština.

7.5 Religiózní struktura obyvatelstva

Religiózní neboli **náboženská struktura** vychází z příslušnosti populací k jednotlivým náboženstvím. Často používá základní rozlišení náboženství na národní (nadmárodní) a světová. Mezi národní náboženství jsou označována např. náboženství egyptské, řecké, římské, čínské, indické. I zde se však můžeme dostat do potíží. Např. indické náboženství je považováno za náboženství národní, náleží ovšem obyvatelstvu, které je jazykově i rasově velmi pestré. Pokud ovšem rozlišujeme národ ve smyslu etnickém a národ ve smyslu politickém, lze s touto tolerancí jistě o národních náboženstvích hovořit. Některá náboženství přesáhla národní hranice, ale světovými náboženstvími se nestala. Taková náboženství bychom mohli považovat za náboženství nadnárodní. Jedná se např. o vliv konfucianství (Korea, Vietnam, Japonsko).

Náboženská struktura

Za světová náboženství jsou považována ta náboženství, která přesahují hranice, ras, kultur nebo kontinentů. Obecně se za světová náboženství pokládají křesťanství, islám a buddhismus. Žádné z nich však není rozšířeno mezi domácím obyvatelstvem všech zemí. Prostorové rozlišení a početnost největších náboženství:

Světová náboženství

- křesťanství (2 mld. osob): římskokatolická církev (hlavně Evropa a Lat. Amerika), pravoslavná církev (východní a jihovýchodní Evropa) a protestantské církve (západní a severní Evropa, USA, Kanada, Austrálie),
- islám (1,2 mld.): severní a střední Afrika, jihozápadní, střední, jižní a jihovýchodní Asie, dělí se na 2 základní větve: sunnity (většina věřících) a šíity (hlavně Írán),
- hinduizmus (800 mil.): Indický poloostrov,
- buddhismus (350 mil.): Čína, východní a jihovýchodní Asie,
- judaismus (20 mil.): nejvíce Izrael.

Počty příslušníků jednotlivých náboženských skupin mohou být značně zkreslené, protože k některým náboženstvím (zejména ke křesťanství) se hlásí i početné skupiny osob, které nejsou praktikujícími věřícími.

Česká republika patří ke státům, kde se k náboženství hlásí nejnižší podíl obyvatel z celé Evropy a tento podíl se dále snižuje. Nejvyšší počty věřících má římskokatolická církev. Větší religiozitu má Morava, jak na Moravě, tak v Čechách je přitom sever „ateističtější“ a jih religióznější.

SHRNUTÍ

Znaky pro rozlišení struktur obyvatelstva:

- biologické, kulturní, ekonomické

Struktury obyvatelstva podle biologických znaků:

- pohlavní (maskulinita vs. feminita) a věková (věková pyramida, struktura podle vztahu k ekonomické aktivitě, možnostem reprodukce apod.) struktura obyvatelstva

Struktury obyvatelstva podle kulturních znaků:

- rasová (europoidní, mongoloidní, negroidní a smíšené rasy), národnostní, jazyková (jazykové rodiny a skupiny) a religiózní (křesťanství, islám, hinduizmus, buddhizmus, judaizmus a jiná náboženství) struktura obyvatelstva

Struktury obyvatelstva podle ekonomických znaků:

- struktury podle ekonomické aktivity, zaměstnání, příslušnosti k hospodářským odvětvím apod.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jaký je vztah pohlavní a věkové struktury obyvatelstva?
2. Má věková struktura vliv na religiozitu?
3. Jakým způsobem může věková struktura ovlivňovat ekonomické struktury obyvatelstva?

Pojmy k zapamatování

Maskulinita a feminita, věkové kategorie a věková pyramida, europoidní, mongoloidní a negroidní rasa, jazyk, národ, státní příslušnost, religiozita a světová náboženství

8 Demografické cykly a populační prognózy

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- nastínit dosavadní a alternativy budoucího vývoje obyvatelstva ve světě,
- vysvětlit co je demografická revoluce, druhý demografický přechod a stárnutí obyvatelstva,
- porozumět prognózám vývoje věkové struktury obyvatelstva v našem státě a diskutovat, jakou mají souvislost s důchodovou reformou.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut**.

Průvodce studiem

Obyvatelstvo se neustále vyvíjí, a ač se to nezdá, výraznými změnami procházíme i v současnosti. Demografické procesy, které se dějí v současnosti, budou ovlivňovat naši budoucnost i budoucnost dalších generací na sto i více let. Zkusme si představit, jak bude náš svět vypadat v budoucnosti a především jaké bude obyvatelstvo našich měst, vesnic a regionů. Jaké budou věková, vzdělanostní, národnostní a další struktury tohoto obyvatelstva?

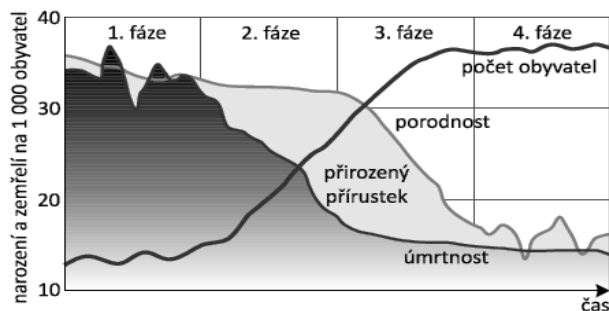
8.1 Demografická revoluce

Demografická revoluce je zásadní změnou lidské reprodukce, která probíhá ve světě od 18. století. Do té doby byl populační vývoj charakterizován vysokou porodností i úmrtností, dospělosti se dožívala jen menšina dětí. Díky zlepšení zásobování potravinami, kvalitnější hygieně a lékařským objevům došlo k rychlému poklesu úmrtnosti. Později si lidé začali uvědomovat potřebu regulace počtu dětí v rodinách, zejména ve městech, kde bydlel stále vyšší podíl obyvatel. Rychlý populační přírůstek se začal snižovat a v závěrečné fázi demografické revoluce se dostává i do záporných hodnot.

Demografickou revoluci označujeme taky jako demografický přechod, nebo demografický cyklus. Je spojená s prudkým nárůstem populace v poměrně krátkém období a má **čtyři základní fáze** (obr. 13):

Fáze demografické revoluce

- 1. fáze: vysoká porodnost, vysoká úmrtnost – nízký nebo nulový přirozený přírůstek, stabilizovaný počet obyvatel,
- 2. fáze: vysoká porodnost, pokles úmrtnosti – prudký růst přirozeného přírůstku, akcelerace růstu populace,
- 3. fáze: pozvolný pokles porodnosti, stabilizuje se nízká úmrtnost – vysoký přirozený přírůstek, růst populace,
- 4. fáze: stabilizace porodnosti i úmrtnosti na nízké úrovni – minimální přirozený přírůstek, stabilizovaný počet obyvatel.

Obr. 13 Model demografické revoluce

Typy demografické revoluce

Podle průběhu rozlišujeme tři základní typy demografické revoluce:

- **francouzský typ:** úroveň úmrtnosti se snižuje ve druhé i třetí fázi, ve druhé fázi však již pozvolně klesá i porodnost, důsledkem je potom relativně malý růst populace (tento průběh měla demografická revoluce spíše v minulosti, hlavně ve vyspělých zemích),
- **anglický typ:** úroveň úmrtnosti se snižuje ve druhé i třetí fázi, porodnost v druhé fázi neklesá, stagnuje, což má za důsledek poměrně značný růst populace, ve třetí fázi pak porodnost prudce klesá (situace se nejvíce ze tří typů podobá obr. 13),
- **mexicko-japonský typ:** úroveň úmrtnosti se snižuje ve druhé i třetí fázi, porodnost ve druhé fázi nadále stoupá, což znamená, že nárůst populace je obrovský, většinou ale potom trvá kratší dobu (tento typ je charakteristický pro rozvojové země).

Demografická revoluce přichází do jednotlivých států v rozdílném čase. V současnosti probíhá již jen v rozvojových zemích a její ukončení se předpokládá do roku 2050.

8.2 Druhý demografický přechod a stárnutí obyvatelstva

Druhý demografický přechod

Vyspělé státy mají demografickou revoluci (nebo demografický přechod) dávno za sebou. Potýkají se nyní ale s opačným problémem, kdy jejich populace přirozeným pohybem začíná stále intenzivněji klesat. Tento proces nazýváme **druhý demografický přechod**.

Při druhém demografickém přechodu je trvale či dlouhodobě hrubá míra úmrtnosti vyšší než hrubá míra porodnosti. Souvisí se situací po druhé světové válce, kdy dochází ke zlepšení sociální a ekonomické situace a hlavně k emancipaci žen. Postupně se mění hodnotový systém společnosti, oslabují se rodinné vazby a touha po kariéře a seberealizaci u obou pohlaví nezřídka převýší zájem o plození a výchovu potomků. Situaci zřejmě ještě zhoršují různé projekty zaměřené na dosažení absolutní genderové rovnosti, které v podstatě popírají odlišné role mužů a žen v procesu reprodukce.

V České republice nastupuje druhý demografický přechod po roce 1989. Ve srovnání se západem přichází později, jeho nástup je však o to intenzivnější. Jeho hlavní znaky je možné shrnout do několika hlavních bodů:

- pokles úhrnné plodnosti hluboce pod (reprodukční) hranici demografického růstu,
- odklad porodů do vyššího věku (kde k nim ze zdravotních, partnerských nebo jiných důvodů nemusí dojít),
- zvyšující se věk matek v době prvního porodu,
- snižování počtu druhých, třetích a dalších porodů,
- nárůst individualismu obecně (důraz na kariéru, zájmy a vlastní realizaci),
- nárůst individualismu v demografickém chování (využívání antikoncepce apod.).

Všechny tyto skutečnosti znamenají nepříznivé vyhlídky do budoucnosti. Zároveň se zlepšuje zdravotní péče, lidé se dožívají vyššího věku, zvyšuje se tedy střední délka života. To je sice jev pozitivní, ale ve spojitosti s druhým demografickým přechodem znamená, že dochází k rychlému **stárnutí obyvatelstva**.

U stárnutí je třeba rozlišovat stárnutí na úrovni jednotlivce a stárnutí obyvatelstva (populace). U jednotlivce je stárnutí biologický proces, stárnutí obyvatelstva v demografickém smyslu znamená ale celkové změny v charakteru demografické reprodukce. Mění se zastoupení dětské a poreprodukční složky, zpomaluje se početní růst mladších věkových skupin (tzv. stárnutí zdola), resp. zrychluje růst počtu osob ve starším věku (tzv. stárnutí shora). Kromě toho ještě pozorujeme i tzv. stárnutí ze středu, když se nejpočetnější věkové skupiny posouvají ve věkové pyramidě směrem nahoru.

Stárnutí populace

8.3 Populační prognózy

Populační prognózy nám předpovídají vývoj počtu obyvatelstva a jeho strukturu do budoucnosti, Konstruují se pomocí dvou základních komponentů: přirozeného pohybu a mechanického pohybu. Na prognózu vývoje celkového počtu obyvatel na Zemi se používá již zmíněná **S-křivka** (tzv. Verhulstova logistická křivka).

Populační prognózy

Obecně rozlišujeme několik typů prognóz:

- podle variant: nízké, střední, vysoké,
- podle zaměření: obecné, strukturované,
- podle časového horizontu: krátkodobé (do 5 let), střednědobé (10–20 let), dlouhodobé (nad 20 let),
- podle velikosti regionu: lokální, regionální, celostátní, globální.

Na celosvětové úrovni stačí při prognózách počítat s přirozeným pohybem, na nižších úrovních musíme zohlednit i migrace (ty se ale prognózují velmi špatně). Pokud zohledníme jen některé důležitější faktory, a pracujeme s jednoduchou alternativou jejich vývoje, nazýváme to **projekce obyvatelstva**.

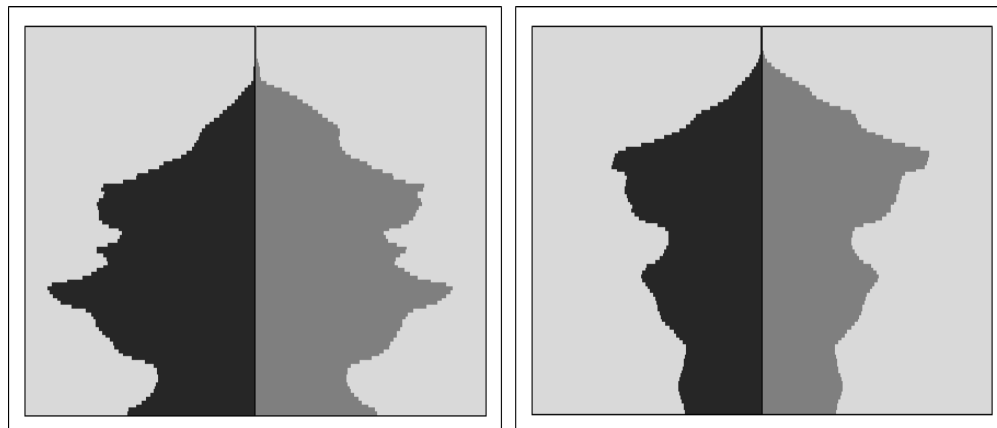
Projekce obyvatelstva

V České republice dělají prognózy obyvatelstva tři instituce:

- Český statistický úřad,
- Vysoká škola ekonomická (katedra demografie),
- Univerzita Karlova (katedra demografie a geodemografie).

Na příkladě České republiky si ukážeme jednoduchou prognózu věkové struktury obyvatelstva do roku 2045 (je konstruována jednoduchou metodikou, ale její výsledky se v podstatě v generalizované podobě shodují s prognózami tří zmiňovaných institucí). V roce 2045 odejdou do důchodu silné populační ročníky ze 70. let minulého století a začnou odcházet ještě stále početné ročníky z první poloviny 80. let.

Aktuální věková pyramida a potenciální věková pyramida jsou znázorněny na obr. 14. Z obrázku je patrné, že se výrazně sníží podíl osob v produktivním věku (15–64 let) k osobám postproduktivního věku (65 a více let). Pokud zjednodušeně tyto skupiny nazveme „pracující“ a „důchodci“, pak v roce 2010 připadá na jednoho důchodce více než 5 pracujících a v roce 2045 by to již bylo pouze něco přes dva pracující. Alarmující je to i z toho důvodu, že v současném průběžně financovaném důchodovém systému je na penze vyčleněno více než 30 % státního rozpočtu.

Obr. 14 Věková pyramida České republiky, stav 2010 a prognóza 2045 (Pramen: vlastní projekce).

Úkol k zamyšlení

Zamyslete se nad těmito provokativními otázkami:

Nemít dobrovolně děti je u nás společensky akceptované, je to tak správně?

Byl by lepší průběžný nebo spořicí penzijní systém, jaké jsou výhody a nevýhody jednoho a druhého?

Měl nebo neměl by se více medializovat problém související s reprodukcí a stárnutím obyvatelstva, je nebo není závažnější než masově medializovaná otázka globálního oteplování?

SHRNUTÍ

Demografická revoluce (přechod, cyklus): období spojené s prudkým nárůstem populace v určitém období, rozeznáváme francouzský, anglický a mexicko-japonský typ demografické revoluce

Druhy demografický přechod: narušení přirozené reprodukce obyvatelstva, přirozený úbytek obyvatelstva, souvisí s nárůstem individualismu a doprovodným jevem je stárnutí obyvatelstva (populace)

Populační prognózy: předpovědi vývoje počtu obyvatel, resp. jeho struktur do budoucnosti, zjednodušenou prognózou je tzv. projekce obyvatelstva (nástin příštího vývoje za splnění určitých předpokladů, např. při konkrétním vývoji relevantních doprovodných ukazatelů)

Kontrolní otázky a úkoly

1. Kdy byla v České republice demografická revoluce a kdy začal druhý demografický přechod?
2. Jak se demografická revoluce a druhý demografický přechod promítají do celkového vývoje obyvatelstva na Zemi?
3. Představte si vaše město a vaši zemi v polovině 21. století, jak bude vypadat zdejší obyvatelstvo a jaká bude jeho struktura?

Pojmy k zapamatování

Demografická revoluce, demografický přechod, demografický cyklus; druhý demografický přechod, stárnutí obyvatelstva, populační prognóza, projekce obyvatelstva

9 Úvod do geografie sídel, základní pojmy

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- charakterizovat geografii sídel a její parciální disciplíny,
- pojmenovat a rozlišit sídelní prostorové jednotky,
- pojmenovat a rozlišit administrativně správní prostorové jednotky.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut**.

Průvodce studiem

V úvodní kapitole z geografie sídel se seznámíte s definicí a základními pojmy geografie sídel. Je poměrně snadno zvládnutelná, ale obsahuje řadu pojmů, jejichž přesný význam si musíte osvojit předtím, než začnete studovat další kapitoly. Budeme rozlišovat mezi sídelními jednotkami a administrativně správními jednotkami. Z administrativně správních nás budou zajímat pouze ty na nejnižší hierarchické úrovni, kde fungují lokální samosprávy.

9.1 Úvod do geografie sídel

Geografie sídel je jednou z tradičních dílčích geografických disciplín. Jak už napovídá její název, objektem jejího zájmu jsou sídla. Geografie obecně studuje nejen rozmístění různých objektů v prostoru, ale zabývá se i tím, jaké jsou jejich vzájemné vztahy, jak se mění v čase a snaží se odvodit příčiny a zákonitosti jejich rozmístění. Proto se geografie sídel nesnaží pouze popsat rozmístění sídel ve světě, ale také např. zjistit:

- jak se sídla vzájemně ovlivňují,
- jakou mají sídla funkci,
- jak se mění sídla v čase,
- jakou mají sídla vnitřní strukturu, jak jsou organizována,
- jestli existují nějaké zákonitosti rozložení sídel v prostoru.

Otázek, kterými se geografie sídel je samozřejmě mnohem víc, pro základní představu nám ale zcela postačí definice geografie sídel, kterou jsme převzali z práce Bašovského a Mládky (1989):

Definice geografie sídel

Geografie sídel je dílčí geografická disciplína, která zkoumá z časoprostorového aspektu strukturu, vzájemné vztahy a specifické zvláštnosti sídel.

Členění geografie sídel

Geografie sídel se zpravidla člení na:

- geografii osídlení (settlement geography): zkoumá sídelní systémy, sídla jsou brána jako vnitřně stejnorodá, zkoumají se vztahy mezi sídly,
- geografii města (urban geography): zkoumá vnitřní strukturu měst, morfologické, genetické a sociodemografické znaky, vývoj a problémy měst,
- geografii venkova (rural geography): zkoumá venkovské osídlení a jeho problémy, je relativně autonomní disciplínou geografie sídel.

9.2 Základní pojmy a klasifikace sídelních jednotek

Usedlost Základem každého sídla jsou tzv. **usedlosti** (sídelní jednotky, lidská obydlí), tj. prostory trvalého nebo jen občasného pobytu člověka, ve kterých člověk přespává, pracuje nebo přechovává své zásoby. Součástí usedlosti je zpravidla obytný dům, v některých případech (zejména na venkově) i hospodářské budovy a k nim přiléhající hospodářský prostor (dvůr, zahrada).

Usedlosti se vzájemně liší nejen velikostí, tvarem či použitým stavebním materiálem, ale i funkcí, stálostí nebo délkou obývání. Stavební materiál použitý na stavbu usedlosti závisí nejen na účelu stavby a bohatství případně chudobě majitele, ale odráží se v něm i tradice, zvyklosti a způsob obživy obyvatel, případně klimatické podmínky. Usedlosti kočovníků jsou zpravidla stavěny z materiálů, které umožňují jejich snadné rozebrání a transport na jiné místo (kůže) případně počítají s přechodným charakterem obydlí (sníh a led u inuitských iglů). Trvalá obydlí bývají stavěna z relativně stálějších materiálů: hlíny, dřeva, kamene, cihel, ve vyspělejších zemích i z panelů, skla, železobetonových konstrukcí, hliníku apod. Z podobných důvodů se liší i velikost usedlosti. Jako velikost usedlosti označujeme v geografii sídel počet rodin, pro které je usedlost určena. Vedle usedlostí jednorodinných či dvourodinných existují i usedlosti hromadné, určené k bydlení většího počtu rodin.

Sídlo Důležitým pojmem pro identifikaci je samotné **sídlo**. Sídlem rozumíme prostorově oddělenou a trvale osídlenou skupinu lidských obydlí. Každé sídlo má zpravidla vlastní místní pojmenování a je odděleno od ostatních sídel plochami, na kterých lidská obydlí nejsou. Pokud má sídlo menší počet usedlostí, označuje se jako venkovské sídlo, pokud má větší počet usedlostí a splňuje některá další podmínky, označuje se jako město.

Sídlo by mělo být souvisle zastavěno, za přerušení souvislého zastavění se ale nepokládají zahrady patřící k domu a plochy ve veřejném užívání (parky, cesty, hřbitovy, letiště, přemostěné vodní plochy apod.). Za součást sídla se považují i lidská obydlí, která jsou v blízkosti souvisle zastavěné plochy, pokud od ní nejsou dále než 200 m. Vzdálenost 200 m je však jen orientační a nelze ji považovat za závaznou pro všechny země.

Součástí každého sídla jsou:

- obyvatelstvo,
- materiální formy, které si obyvatelstvo vytváří (nezahrnují pouze obytné budovy, ale také domy, které neslouží k bydlení (obchody, úřady, sklady, továrny apod.) a různé plochy, které jsou nezbytné k fungování sídla (cesty, parky, zahrady, parkoviště apod.)

Se základními pojmy geografie sídel – usedlost, sídlo, město, venkovské sídlo – jsou často zaměňovány pojmy administrativně správní, zejména pojem obec.

Obec **Obec** je základní článek administrativního členění státu. Podle zákona č. 128/2000 Sb., o obcích (obecní zřízení) tvoří „základní územní samosprávné společenství občanů“, které „pečuje o všestranný rozvoj svého území a o potřeby svých občanů“. Každá obec je hranicemi oddělena od jiných obcí nebo od území jiných států.

Vojenský újezd V České republice obce vyplňují celé území státu s výjimkou pěti tzv. vojenských újezdů. Vojenský újezd je podle zákona o zajišťování obrany České republiky (č. 222/1999 Sb.) „vymezená část území státu určená k zajišťování obrany státu a k výcviku ozbrojených sil“. Újezdy tvoří územní správní jednotky, které nejsou, na rozdíl od obcí, samosprávné, na jejich území neexistují volená zastupitelstva a vnitřní správu vykonává tzv. újezdní úřad, který je zároveň orgánem státní správy i vojenským orgánem. V jeho čele je jmenovaný

přednosta, podřízený ministerstvu obrany. Na území újezdů jsou umístěny tzv. vojenské výcvikové prostory, které slouží k zabezpečení polního výcviku Armády České republiky (jejich názvy se ale v některých případech neshodují s názvem vojenského újezdu).

Tab. 9 Vojenské újezdy v České republice

Vojenský újezd	Sídlo újezdního úřadu	Okres	Název vojenského výcvikového prostoru
Boletice	Boletice	Český Krumlov	Boletice
Brdy	Jince	Příbram	Jince
Březina	Vyškov	Vyškov	Dědice
Hradiště	Karlovy Vary	Karlovy Vary	Hradiště
Libavá	Město Libavá	Olomouc	Libavá

Pramen: zákon č. 222/1999 Sb., o zajišťování obrany České republiky.

Obec může ležet na jednom nebo na více katastrálních územích. Katastrální území vznikla v dnešní podobě na počátku 19. století a slouží k přesné evidenci právních vztahů k půdě, zejména k evidenci vlastnictví.

Katastrální území

Obce sice tvoří jednotný celek (jedno obecní zastupitelstvo, obecní rozpočet apod.), mohou však mít několik částí. **Část obce** je evidenční jednotka, která má vlastní název a vlastní označování budov popisnými nebo evidenčními čísly. Části obce nemají vlastní volené orgány samosprávy, zákon o obcích ale umožňuje zřízení tzv. obecního výboru s velmi omezenými pravomocemi. Obec jako celek má zpravidla název totožný s názvem své nejvýznamnější části. Pro části obce se dříve používalo i označení osada. Pojem osada byl ale užíván pouze pro ty části obce, které byly od její hlavní části místně odděleny.

Část obce

Větší obce mohou obdržet městský statut – pak se označují jako **města**. V roce 2006 byla v ČR obnovena historická kategorie obcí **městys** (též městečko, historicky šlo o obce, které měly právo pořádat pravidelné týdenní trhy). Celkem 26 velkých nebo rozlehlých měst České republiky se označuje jako **statutární města**. Tato města mohou (ale nemusí) rozčlenit své území na menší samosprávné městské obvody nebo městské části s vlastními orgány samosprávy. Územně členěná statutární města uspořádají své vnitřní poměry ve věcech správy města obecně závaznou vyhláškou (statutem).

Město, městys

Příklad / Příklad z praxe

Statutární města jsou Brno, České Budějovice, Děčín, Frýdek-Místek, Havířov, Hradec Králové, Chomutov, Jablonec nad Nisou, Jihlava, Karlovy Vary, Karviná, Kladno, Liberec, Mladá Boleslav, Most, Olomouc, Opava, Ostrava, Pardubice, Plzeň, Prostějov, Přerov, Teplice, Ústí nad Labem a Zlín. Samosprávné městské části nebo městské obvody na čele se starostou má 8 z nich.

Zcela zvláštní postavení má hlavní **město Praha**, jehož správa se řídí zvláštním zákonem, protože Praha je současně obcí i vyšším územním samosprávným celkem (krajem). Podobně jako statutární města se Praha dělí na samosprávné městské části.

Administrativně správní členění státu podléhá neustálým změnám. Obce se mohou slučovat nebo naopak rozdělovat a jejich počet proto není stálý.

Příklad / Příklad z praxe

Velkými změnami prošel systém obcí i na území dnešní České republiky. Např. v roce 1961 bylo na našem dnešním území 8 726 obcí, v následujících letech počet výrazně klesal

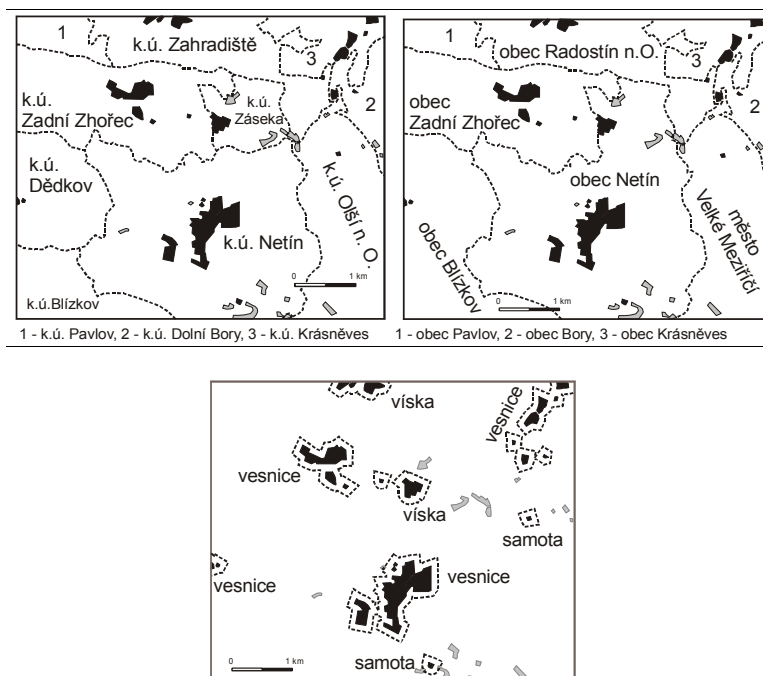
(1970: 7 511, 1980: 4 778, 1990: 4 100), v 90. letech 20. století, kdy došlo k rozdělení některých uměle vytvořených velkých obcí, opět rostl. V roce 2012 se počet obcí na území České republiky pohybuje kolem hodnoty 6 250.

Velké rozdíly ve velikosti a počtu obcí jsou i mezi jednotlivými státy. Česká republika patří mezi státy s nejmenší průměrnou velikostí obcí. V roce 2012 má u nás „průměrná obec“ 1650 obyvatel.

Různé statistické jednotky

Protože administrativně správní (obce) i územně technické (katastrální území) jednotky nerespektují zcela sídelní strukturu státu, byly v roce 1970 vytvořeny pro statistické účely menší územní jednotky, než jsou katastrální území – tzv. **základní sídelní jednotky (ZSJ)**. Byly vymezeny tak, aby zahrnovaly části sídel se stejnou funkcí (obytná, průmyslová, rekreační apod.). Ve vybraných městech se základní sídelní jednotky označují jako **urbanistické obvody** (bývá jich několik), na venkově **sídelní lokality** (s pominutím samot zpravidla jedno sídlo tvoří jednu sídelní lokalitu). ZSJ nepodléhají žádným administrativním změnám, umožňují proto zkoumání změn osídlení v čase. Pro statistické účely se používají i tzv. **základní územní jednotky (ZÚJ)**, které kopírují administrativně správní strukturu státu (jsou definovány jako takové prostorové jednotky, které se pro účely státní správy dále nedělí, tento pojem zahrnuje všechny obce, městské obvody či městské části) a **územní technické jednotky (ÚTJ)**, zpravidla totožné s katastrálními územími, jen v případě, kdy je katastrální území rozčleněno hranicemi městského obvodu nebo městské části, je rozděleno na příslušný počet ÚTJ).

9.3 Vztah administrativně správních jednotek a sídel

Obr. 15 Vymezení katastrálních území, obcí a sídel v oblasti Netína (okres Žďár nad Sázavou)

Pojmy obec a sídlo nejsou totožné. Obce jsou administrativně správní jednotky, sídla jsou útvary vymezené na základě geografických kritérií. Proto může jedna obec zahrnovat i větší počet sídel, naopak některá sídla mohou být rozdělena na větší počet obcí. Přesto v praxi pracují i geografové sídel s obcemi – řada statistických údajů je totiž dostupná pouze pro sídla a tak vlastně i počet sídel v České republice můžeme pouze odhadnout (přesahuje 15 000).

Úkol / Úkol k zamyšlení

Proč není každé sídlo zároveň obcí?

Jaký je rozdíl mezi městem v geografickém chápání a v administrativně správním smyslu? Najděte ve svém okolí příklady obcí složených z většího počtu sídel, obcí tvořených jediným sídlem případně sídel rozdělených mezi dvě nebo více obcí.

SHRNUTÍ

Geografie sídel:

- je dílčí geografická disciplína, která zkoumá z časoprostorového aspektu strukturu, vzájemné vztahy a specifické zvláštnosti sídel. Je jednou z tradičních dílčích geografických disciplín a zkoumá nejen rozložení sídel v prostoru a čase, ale i jejich funkci, vnitřní organizaci, zákonitosti jejich rozložení a jejich vzájemné vztahy.

Usedlost:

- je prostor trvalého nebo jen občasného pobytu člověka
- může být stálá nebo stěhovavá
- může být obývána trvale, sezónně nebo občasně

Sídlo:

- je prostorově oddělená a trvale osídlená skupinou lidských obydlí
- sídla se dělí na venkovská sídla a města

Osídlení:

- je rozmístění lidských sídel v krajině.

Obce:

- jsou územní samosprávné jednotky
- skládají se z jednoho nebo více katastrálních území
- mohou se členit na části (eventuelně městské obvody)
- mohou zahrnovat i větší počet sídel nebo naopak jen část sídla

Kontrolní otázky a úkoly

1. Co všechno můžeme zkoumat v rámci geografie sídel?
2. Vysvětlíte pojmy: sídlo, obec, osídlení.
3. Co jsou katastrální území, k jakým účelům se používají?

Pojmy k zapamatování

Geografie sídel, geografie osídlení, geografie města, geografie venkova; usedlost, sídlo, osídlení; obec, katastrální území, část obce, urbanistický obvod, sídelní lokalita

10 Venkovské osídlení

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- charakterizovat venkovská sídla,
- rozlišovat venkovská sídla podle morfologických znaků,
- rozlišovat venkovská sídla podle funkce.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut.**

Průvodce studiem

Venkov je zajímavý a pro mnohé lidi nacházející se v časovém shonu a stresu určitě i atraktivní. V této kapitole se seznámíte se základní charakteristikou venkovských sídel. Je poměrně snadná a nenáročná na představivost nebo logické myšlení. Je ale bezpodmínečně nutné, abyste už měli osvojené pojmy z předchozí kapitoly.

10.1 Vymezení venkovských sídel

Venkovská sídla

Za **venkovská sídla** jsou v tradičním pojetí pokládána sídla, ve kterých se převážná většina obyvatelstva živí zemědělstvím. Nezáleží přitom na tom, jestli obyvatelé venkova produkují zemědělské výrobky pro vlastní potřebu, nebo je dodávají na trh. Někteří autoři zahrnují mezi venkovskou formu osídlení i prvotní sídelní formy osídlení předzemědělského obyvatelstva (autarkické hospodářství).

V současnosti se však pojmu vesnice, venkovské osídlení nebo venkov používá pro všechna sídla, která nejsou městy bez ohledu na to, že obyvatelstvo většiny takových sídel už ztratilo jakékoliv spojení se zemědělskou výrobou. Venkovská sídla nezemědělského charakteru mají často obdobný vnější vzhled jako sídla se zemědělskou funkcí, protože vnější formy sídel mají značnou setrvačnost a mnohdy odrážejí jeho dřívější funkce. Podobná sídla jsou některými geografi označována jako sídla přechodného charakteru. Pro venkovská sídla a sídla přechodného charakteru se pak v tomto případě používá souhrnné označení neměstská sídla.

Plužina

Venkovská sídla jsou mimořádně rozmanitá co do velikosti i vnější podoby. Zpravidla se skládají z obytných budov, hospodářských budov a zemědělsky obdělávaných ploch. Podstatnou část zemědělské půdy patřící k venkovskému sídlu tvoří tzv. **plužina**. Plužina zahrnuje veškerou ornou půdou patřící k sídlu a také louky, pastviny a lesy, které se nacházejí v souvisle rozparcelované ploše polí.

10.2 Velikostní kategorie venkovských sídel

Venkovská sídla se tradičně dělí na tři velikostní kategorie podle rozdílného počtu usedlostí tvořících sídlo – samoty, víscky a vesnice (vsi).

Samota je izolované obydlí, které má značný odstup od jiných obydlí. Území mezi samotou a nejbližšími domy nesmí být vyplněno plochami bezprostředně příslušejícími k domu (dvory, zahrady), ale musí ho tvořit plochy jiného hospodářského využití (les, louka, pole).

Zpravidla jsou za samoty pokládány i skupinky 2 nebo 3 usedlostí (někteří autoři uvádějí i 5, případně limitují samotu počtem obyvatel nižším než 10).

Víska je seskupení 4–15 (podle některých autorů 20) usedlostí.

Vesnice (ves) je tvořena větším počtem usedlostí.

10.3 Typy venkovského osídlení

Podle četnosti výskytu samot (případně vísek) v krajině a podle vzájemného poměru mezi samotami a vesnicemi rozlišujeme dva základní typy venkovského osídlení: seskupené a disperzní.

Typy venkovského osídlení

Pro **seskupené osídlení** je charakteristická naprostá převaha vesnic, zatímco disperzní (rozptýlené) osídlení tvoří převážně samoty a víscky, které jsou vzájemně odděleny rozlehlými plochami luk, polí a pastvin (u nás např. v oblasti Beskyd a Bílých Karpat – tzv. kopaničce).

Vytvoření seskupeného nebo rozptýleného osídlení je podmíněno řadou faktorů, zejména podmínkami prostředí a hlavně socioekonomickými činiteli. Ke vzniku seskupeného osídlení přispívá zejména nížinná poloha, dobrá kvalita půdy (která vede ke snaze zastavět co nejmenší a pokud možno nejméně kvalitní část půdy) a v sušších oblastech i výskyt zdrojů vody. Ze socioekonomických faktorů je nejdůležitějším faktorem podmiňujícím seskupené osídlení společné hospodaření obyvatel sídla (v minulosti např. trojpolní systém) a obranné důvody (lepší možnost obrany při nájezdech nepřátel).

S disperzním osídlením se setkáváme především v horských oblastech s členitým reliéfem a málo úrodnými půdami. Ze socioekonomických faktorů je podmiňuje hlavně individuální způsob hospodaření (např. pastevecký chov dobytka) a případně i kočovný způsob života.

Struktura osídlení se může měnit v čase: v některých územích, např. v Maďarsku, bylo území mezi původními seskupenými vesnicemi dodatečně zastavěno samotami (tzv. **vložená disperze**), výjimečně, např. ve středním Švédsku, může dokonce být původní seskupené osídlení zcela nahrazeno disperzním (tzv. **sekundární disperze**).

V České republice jednoznačně převládá seskupené osídlení, které převládá na území osídleném do konce 13. století (tzv. staré sídelní území). Rozptýlené osídlení se vyskytuje pouze ve vyšších nadmořských výškách v území osídleném až po 13. století (tzv. mladé sídelní území), tj. v menší míře v českém pohraničí, hojněji v Bílých Karpatech a na Valašsku.

10.4 Morfologické typy venkovských sídel

Charakteristika sídel podle počtu usedlostí, kterou jsme uvedli výše, je značně formální. Mnohem rozšířenější je dělení venkovských sídel na tzv. **půdorysné typy** (byly vytvořeny na základě vnější podoby venkovských sídel a na základě jejich stavebního vývoje) případně na **funkční typy** (na základě jejich převažující funkce – viz další podkapitola).

Půdorysné typy venkovských sídel

Vnější podoba (fyziognomie) venkovských sídel je závislá na ekonomické činnosti, sociálním postavení a majetkových poměrech jejich obyvatel, odráží se v ní ale ve velké míře i příslušnost k určité kulturní oblasti a přírodní podmínky.

Půdorys sídla

Fyziognomii venkovských sídel zpravidla hodnotíme podle jejich nárysu a půdorysu. **Nárysem** rozumíme rozdíly ve vertikálním členění budov (výška, počet podlaží, členění stěn, tvar střechy, apod.), **půdorysem** pak rozdíly v uspořádání budov a plužiny.

Nárys, především však půdorys vykazují značnou setrvačnost v čase a mění se změnami funkce sídla či se změnami životní úrovně jejich obyvatel s jistým zpožděním. Při různých přestavbách dochází častěji ke změně nárysu budov – např. zvýšení počtu podlaží – než ke změně jejich půdorysu, protože zpravidla zůstává i po přestavbě nebo nové stavbě na místě starého domu zachována orientace vzhledem k okolním domům, komunikaci či návsi.

Hodnocení půdorysu venkovských sídel se zaměřuje na zkoumání:

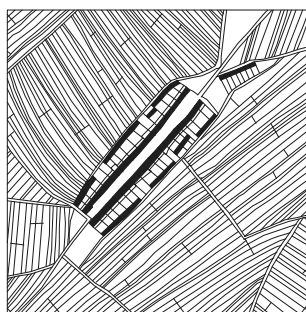
- půdorysného uspořádání jednotlivých usedlostí (tvar a vzájemná poloha obytných a neobytných částí usedlostí, tvar dvora apod.),
- půdorysného uspořádání sídla jako celku (jaké je uspořádání usedlostí a plužiny a jaká je jejich poloha vzhledem k návsi).

Podle půdorysného uspořádání budov v sídle se rozlišují dva základní typy půdorysu: **soustředěný**, kdy jsou jednotlivé usedlosti postaveny těsně vedle sebe, nebo **řadový**, kdy jsou jednotlivé usedlosti v nevelkých vzdálenostech od sebe, jsou ale vzájemně odděleny dvory nebo zahradami.

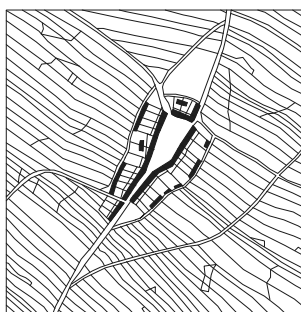
Typy plužiny

Plužina má také několik typů, které se většinou řadí do dvou skupin: pravidelné a nepravidelné typy plužiny. Základní pravidelné typy jsou:

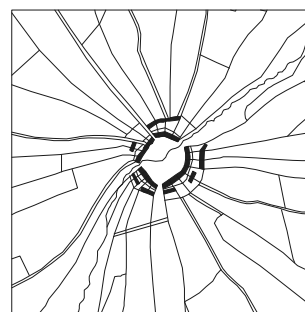
- **Trafová plužina**, ve které je veškerá obdělávaná plocha patřící k sídlu rozdělena do několika velkých částí – tzv. tratí (niv). Trať jsou dále děleny na rovnoběžné pásy polí různých majitelů. Při vymezování tratí se vycházelo z úrodnosti půdy, každá trať ji má přibližně stejnou. Historicky je traťová plužina důsledkem trojhonného hospodaření, kdy byla celá trať obdělávána společně a kdy ke každé usedlosti patřilo v každé trati pole určené k osetí ozimem, jařinami a určené na úhor.
- **Záhumenicová plužina** byla rozdělena tak, že ke každé usedlosti patřil pás polí táhnoucí se od usedlosti až k hranici plužiny. U řadových vsí měly jednotlivé záhumenice (lány) přibližně stejnou šířku, u návěsních vsí se klínovitě rozšiřovaly (tzv. radiální záhumenice). Celá záhumenice měla stejného majitele jako příslušná usedlost.
- **Délková plužina** je přechodným typem plužiny: část plužiny je rozdělena na záhumenice, zbývající část pak na nepravidelné úseky, které jsou zpravidla dále členěny na pásy polí.

traťová plužina
silniční ves

délková plužina
návěsní ves

záhumenicová plužina
návěsní ves

Obr. 16 Pravidelné typy plužiny

Mezi nepravidelné typy plužiny patří:

- **Úseková plužina**, která je charakteristická nepravidelnými úseky (bloky) polí, které jsou často ještě dále rozděleny na rovnoběžné pásy polí. Toto rozdělení připomíná traťovou plužinu, na rozdíl od ní ale vznikalo postupně a je méně pravidelné.
- **Plužina scelených úseků** je charakteristická pro některé formy rozptýleného osídlení. Vyznačuje se nepravidelnými bloky zemědělské půdy patřící jednotlivým usedlostem, které jsou obklopeny svými polnostmi.

Příklad / Příklad z praxe

Vzhled plužiny většiny venkovských sídel v České republice se radikálně změnil v průběhu kolektivizace zemědělství v 50. a 60. letech 20. století a v důsledku pozdějších technicko-hospodářských úprav pozemků. Původní mozaikovitě rozmístěná políčka různých majitelů osázená nebo osetá odlišnými plodinami byla scelena do rozsáhlých bloků se shodným zemědělským využitím. Původní charakter plužiny však zůstal zachován v majetkově-právních vztazích (např. na katastrálních mapách).

Klasifikací půdorysu venkovských sídel existuje celá řada. Komplexnější charakter má tzv. **geneticko-morfologická klasifikace půdorysu**, která se opírá jak o charakter půdorysu, tak jeho vývoj v čase a oblast rozšíření.

Z tohoto hlediska lze vyčlenit podle stupně uspořádanosti půdorysu a plužiny dva základní typy půdorysu: pravidelné a nepravidelné. Pravidelné typy půdorysu svědčí o plánovitém založení sídla podle určitého plánu. Sídla s nepravidelným půdorysem se vyvíjela postupně a proto je jejich fyziognomie mnohem více ovlivněna lokálními přírodními i kulturními vlivy a jejich dělení na typy je proto obtížnější než u vsí majících pravidelný půdorys.

Základní **pravidelné půdorysné typy vesnic** jsou:

Půdorysné typy vesnic

- silniční vsi,
- návesní vsi,
- řadové vsi,
- lesní návesní vsi.

Silniční vsi jsou venkovská sídla, ve kterých mají usedlosti soustředěný půdorys a jsou uspořádány těsně vedle sebe podél místní komunikace (ulice). Domy tvoří zpravidla souvislou domovní frontu po obou stranách ulice, jen zřídka je zástavba jednostranná.

Silniční ves

Silniční půdorys může být **jednoduchý**, kdy jsou domy uspořádány podél jediné komunikace, nebo **složitý**, jsou-li domy postaveny podél několika vzájemně se křížujících nebo propojených komunikací.

Silniční vsi mají nejčastěji traťovou plužinu, u méně pravidelných typů i plužinu úsekovou. Silniční vsi jsou v České republice typické pro tzv. staré sídelní území, zejména pro oblast moravských úvalů, značně rozšířené jsou ale i v dalších evropských zemích (Maďarsko, jižní Polsko, Německo, Francie).

Hlavním znakem **návesních vsí** je výrazná náves pravidelného (oválného, kruhového, čtyřúhelného) nebo nepravidelného tvaru, kolem které jsou seskupeny jednotlivé usedlosti. Domy bývají na náves obráceny štítovou stranou, méně často stranou okapovou (např. na Hané). Náves byla původně volná, v řadě případů ale byla druhotně zastavěna, nejčastěji budovami nezemědělského charakteru (kostel, škola, požární zbrojnice).

Návesní ves

Návesní vsi mají nejčastěji traťovou nebo úsekovou plužinu a vyskytují se na starém sídelním území, zejména v Čechách a na střední Moravě.

lesní návesní ves

řadová ves

Obr. 17 Lesní návesní a řadová ves

Řadová ves **Řadové vsi** jsou tvořeny dvěma (někdy však pouze jednou) řadami usedlostí, které jsou volně seřazeny podél cesty nebo potoka, štíty usedlostí nebývají orientovány jedním směrem. Podle toho, jestli řadová ves prochází celou plužinou, rozdělujeme řadové vsi na dlouhé řadové vsi (též lesní lánové, řada usedlostí prochází celou plužinou) a krátké řadové vsi (opačný případ).

Dlouhé řadové vsi mají zpravidla záhumenicovou plužinu, **krátké řadové vsi** pak plužinu délkovou. V České republice jsou řadové vsi typické pro nové sídelní území – severní Čechy (dlouhé i krátké řadové vsi), pro severní Moravu (dlouhé řadové vsi) a východní Moravu (krátké řadové vsi).

Lesní návesní ves **Lesní návesní vsi** jsou podobné návesním vsím, na rozdíl od nich se však vyskytují na novém sídelním území a jednotlivé usedlosti jsou seřazeny kolem okrouhlé nebo oválné návsi zcela volně. Od klasických návesních vsí se také odlišují radiální záhumenicovou plužinou. V České republice jsou typické pro Českomoravskou vrchovinu, vyskytují se ale i v jihovýchodním i jihozápadním pohraničí Čech.

Vedle uvedených čtyř základních pravidelných půdorysných typů jsou některými autory též vyčleňovány vsi řetězové a návesní silniční. Vsi řetězové (valašské řadové, častěji považovány za podtyp vsí řadových), které mají obytné a hospodářské budovy seskupeny do menších skupinek, které jsou nepravidelně seřazeny podél potoka nebo cesty. **Návesní silniční vsi** jsou přechodným typem mezi návesní a silniční vsí. Hlavní komunikace se v nich zpravidla ve střední části vesnice rozestupuje a vytváří tzv. nepravou návěs. Zvláštním druhem vesnic jsou též tzv. **raabisační vsi**, které vznikaly v průběhu 18. století parcelací rušených panských velkostatků. Vyznačují se mimořádnou pravidelností uspořádání usedlostí i dělení plužiny, zpravidla mají půdorys silniční nebo řadový.

Hromadný půdorys vsi Nejčastějším **nepravidelným půdorysným typem** jsou **vesnice s hromadným půdorysem**, které se vyznačují usedlostmi nakupenými náhodně, nepravidelně, bez zřejmého plánu. Tyto vsi zpravidla vznikaly postupným rozrůstáním velmi malých vesnic. Vyskytují se častěji v novém sídelním území, v menší míře jsou ale zastoupeny i ve starém sídelním území roztroušeně mezi ostatními půdorysnými typy. Plužina vesnic s hromadným půdorysem je nejčastěji úseková nebo traťová, mohou se ale vyskytnout i ostatní typy plužiny.

Dvorcový půdorys vsi **Dvorcový půdorys** je půdorysným typem disperzního osídlení, tj. je tvořen navzájem izolovanými usedlostmi nepravidelně rozmístěnými po katastru. Pro disperzní osídlení je typická

plužina scelených úseků. V České republice se vsi s dvorcovým půdorysem vyskytují hlavně na moravsko-slovenském pomezí, často v kombinaci s řadovou vsí v jednom katastrálním území.

10.5 Funkční typy venkovských sídel

Původní funkcí prakticky všech venkovských sídel byla **zemědělská funkce**, která výrazně ovlivnila jejich půdorysné uspořádání ale i celkový vzhled. Čistě zemědělský charakter si ale venkovská sídla zachovala pouze v nejzaostalejších zemích. Ve vyspělejších zemích ztratila mnohá venkovská sídla pronikáním průmyslu nebo městského způsobu života svůj původně zemědělský ráz a získala vedle zemědělské funkce i funkce další (např. obytnou, průmyslovou, služeb). V našich podmínkách převažuje funkce obytná – obyvatelé venkova dojíždějí za prací do blízkých i vzdálenějších měst a na vesnicích pouze bydlí.

Funkční typy vesnic

„Nezemědělské“ funkce venkovských sídel se odlišují podle toho, jestli sídlo leží v zemědělských nebo průmyslových oblastech, výrazně je ale formuje i ekonomický rozvoj oblasti, ve které se nachází.

V **zemědělských oblastech** mají především **obytnou funkci a funkci služeb**. V oblasti se seskupeným osídlením se v těchto sídlech koncentrují především služby nejnižších řádů – základní škola, obchod s potravinami. V zemědělských oblastech s disperzním osídlením, kde jsou jednotlivé farmy od sebe značně vzdáleny, jsou naopak vybaveny i službami vyššího řádu. Jsou to zpravidla sídla s nízkým počtem obyvatel a obchody, škola, kostel, poštovní úřad, hotel a další zařízení služeb jsou v nich seskupené kolem jedné nebo dvou ulic. Tato střediska často vznikají na křižovatkách silnic a u železničních stanic. V oblastech, v nichž převažují primitivnější způsoby zemědělství (rozvojové země), mají „nezemědělská“ venkovská sídla charakter tržních osad, tj. větších vsí s pravidelnými trhy, na něž přichází obyvatelstvo ze širokého okolí.

Odlišný charakter mají přechodná sídla v **průmyslových oblastech**, u nichž se výrazněji projevuje **funkce obytná**, případně i průmyslová. Vyznačují se vysokou vyjíždkou bydličního obyvatelstva za prací do okolních center. U těchto sídel převažuje obyvatelstvo zaměstnané v nezemědělských odvětvích a větší počet pracujících mimo místo bydliště. Obce tohoto typu jsou velmi četné v zemích s vysokým stupněm urbanizace. Od vsí obytného charakteru musíme odlišit venkovská sídla s dílčí **průmyslovou funkcí**. Jsou to venkovská sídla, v nichž je lokalizován menší průmyslový závod, např. těžebního nebo zpracovatelského průmyslu. Hojně jsou v zemích s disperzí průmyslu do velkého počtu středisek (Česká republika, Švédsko).

Poměrně málo četná jsou venkovská sídla s významnější kulturní, rekreační nebo jinou speciální funkcí. Patří sem sídla, u nichž jsou umístěna zařízení specifických služeb, jako jsou např. školy s internáty, vědecké ústavy, rekreační objekty, léčebné ústavy.

Na základě vzájemného poměru obyvatelstva bydličního a pracujícího v obci a obyvatelstva vyjíždějícího za prací mimo místo bydliště se venkovské obce často dělí na tři základní typy:

- výrobní obce,
- obytné obce,
- výrobně obytné (smíšené) obce.

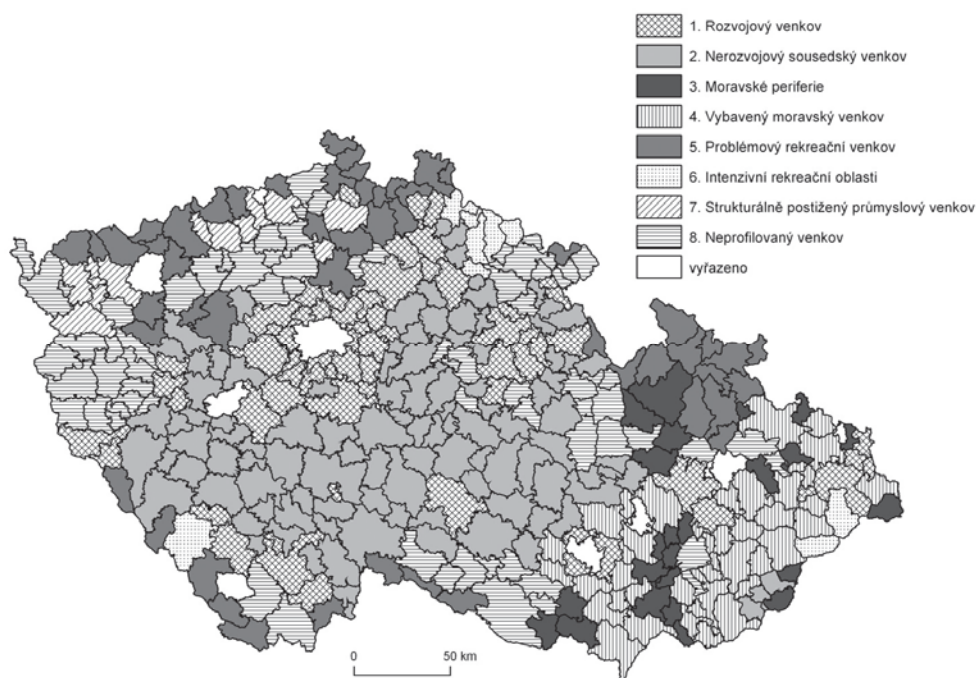
Do skupiny **výrobních obcí**, tj. obcí s rozhodující ekonomickou aktivitou, řadíme obce, u nichž většina ekonomicky aktivních obyvatel pracuje v místě bydliště. **Obytné obce**, tj. obce bez vlastní ekonomické aktivity, jsou obce, u nichž většina ekonomicky aktivních oby-

vatel vyjíždí za zaměstnáním do okolních středisek. Obce, které mají zhruba vyrovnaný poměr mezi vyjíždějícími a pracujícími v místě bydliště, řadíme do skupiny **obcí výrobně obytných**.

Typologie venkova ČR

Komplexnější **typologii venkova České republiky** sestrojili R. Perlín, S. Kučerová a Z. Kučera (2010). Venkovský prostor rozdělili podle jeho funkcí, rozvoje a rozvojového potenciálu do několika základních typů (obr. 18):

- *Rozvojový venkov.* Jedná se o shluk obvodů POÚ ležících v zázemí největších měst, při rozvojových osách a hlavních dopravních koridorech spojujících jádrové oblasti. Vyznačuje se poměrně silným populačním i hospodářským potenciálem. V posledním období je pro něj typický prudký nárůst obyvatelstva pod vlivem probíhajících suburbanizačních procesů.
- *Nerozvojový sousedský venkov.* Vyplňuje převážnou část vnitrozemí Čech, zejména na jih od Prahy, na východě zasahuje až na Českomoravskou vrchovinu. Zahrnuje většinu hospodářsky slabých území ležících při hranicích krajů (tzv. vnitřní periferie). Má vysokou míru tradiční sociální kontroly venkovských komunit a sousedskou sounáležitost, obce se často skládají z mnoha menších sídel.
- *Moravské periferie.* Představují specifický typ zasahující pouze na území historických zemí Moravy a Slezska a zahrnující další část vnitřních periferií. Obce zde zpravidla tvoří jedno sídlo o poměrně velké populační velikosti, žije v nich vysoké procento obyvatel narozených v místě nynějšího trvalého bydliště.
- *Vybavený moravský venkov.* Jedná se o další výhradně moravsko-slezský typ. Vyznačuje velkou vybaveností obcí technickou infrastrukturou a veřejnými službami. Obslužnost je zabezpečena nejvyššími počty spojů hromadné dopravy. Má dobrou dostupnost do regionálních center.
- *Problémový rekreační venkov.* Rozprostírá se ve velké části českého pohraničí dosídlovaného po druhé světové válce. Je turisticky atraktivní ale zároveň ekonomicky problémový. Má nejnižší podíl trvale obydlených domů, je pro něj typické vysoké zastoupení objektů druhého bydlení.
- *Intenzivní rekreační venkov.* Turistický ruch a s ním spojené aktivity jsou zde dominantním hospodářským odvětvím a určují ekonomickou úspěšnost tohoto prostoru. Obyvatelstvo má vysoký stupeň vzdělanosti a nejnižší podíl vyjíždějících do zaměstnání za hranice obce.
- *Strukturálně postižený průmyslový venkov.* Je specifickou oblastí severních Čech. Společenskými charakteristikami se blíží typu 5 (zejména nejnižšími hodnotami indexu vzdělanosti, vysokou nezaměstnaností, nejnižšími podíly rodáků a seniorů apod.). Oproti tomuto typu však nedisponuje vysokou turisticko-rekreační funkcí ani nízkými podíly trvale obydlených domů.
- *Neprofilovaný venkov.* Je posledním shlukem, vyplňujícím z velké části zbylá území. Vyznačuje víceméně průměrné nebo blíže neprofilované hodnoty všech sledovaných ukazatelů.

Obr. 18 Typologie venkova České republiky

Úkol / Úkol k zamyšlení

Které důvody mohou vést ke vzniku seskupeného nebo disperzního osídlení, jaké výhody a nevýhody přináší tyto typy osídlení obyvatelům?

Mění se plužina venkovských obcí v čase, jak ji ovlivnila například kolektivizace v 50. letech 20. století?

Pokuste se zařadit venkovské sídlo, které dobře znáte, do půdorysného typu, jakou má plužinu?

SHRNUTÍ

Venkovská sídla:

- všechna sídla, která nejsou městy
- zahrnují usedlosti, hospodářské budovy a plužinu

Velikostní kategorie venkovských sídel:

- samoty (1–3 usedlosti)
- víscky (4–15 usedlosti)
- vesnice (16 a více usedlostí)

Typy venkovského osídlení:

- seskupené (vesnice, v nížinách, na kvalitní půdě, ve starých sídelních oblastech)
- disperzní (rozptýlené samoty a víscky, v horách, na nekvalitní půdě)

Typy venkovských sídel podle půdorysu a plužiny:

- pravidelné typy (silniční vsi, návesní vsi, řadové vsi, lesní návesní vsi)
- nepravidelné typy (vesnice s hromadným půdorysem, dvorcový půdorys)

Typy venkovských sídel podle funkce:

- výrobní (zemědělské, průmyslové, služeb)
- obytné
- výrobně obytné

Kontrolní otázky a úkoly

1. Čím se liší tradiční a nové vymezení venkovských sídel?
2. Jakými způsoby může vzniknout disperzní osídlení?
3. Jaké znáte půdorysné typy venkovských sídel, jaké jsou jejich hlavní znaky?

Pojmy k zapamatování

Venkovská sídla, samota, víska, vesnice, plužina; seskupené a disperzní osídlení, morfologické typy venkovských obcí – pravidelné, nepravidelné

11 Městské osídlení

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- srovnat a zhodnotit jednotlivé kritéria pro vymezení měst,
- přiblížit historický vývoj měst,
- popsat proces urbanizace a jeho fáze a dopady na současná města.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut**.

Průvodce studiem

Města utvářejí jakési póly městského systému a formují jeho celkovou prostorovou distribuci. V této kapitole se zaměříme na definici a kritéria pro vymezení měst. Přejdeme i vývojem městských systémů od starověku až po současnost s důrazem na urbanizační procesy. Vnitřní struktura měst bude řešena v samostatné kapitole zaměřené na geografii města.

11.1 Definice a vymezení města

Města jsou sídla nezemědělského charakteru s určitými specifickými znaky, která se liší od venkovských sídel především svými funkcemi. Vzhledem k rozmanitosti forem městských sídel a značným regionálním rozdílům není možné vypracovat všeobecně akceptovatelnou definici města, která by platila jak pro různé etapy vývoje měst, tak pro všechny oblasti světa. Vymezení pojmu města je tedy značně obtížné, např. Fridrich Ratzel je v roce 1882 definoval jako „husté soustředění lidí a domů pokrývající plochu značné velikosti, umístěné v uzlu důležitých obchodních cest“, Hans Dörries píše v roce 1930 o sídlech, která se odlišují od vesnic „víceméně uspořádaným tvarem soustředěným okolo jasně odlišitelného jádra a velmi diferencovanou plochou složenou z velmi různorodých částí“. Značnou subjektivitu pojmu město asi nejlépe akcentuje definice, kterou vyslovili Jacqueline Beaujeu-Garnierová a Georges Chabot v roce 1963: „V každé zemi je město to sídlo, v kterém se obyvatelé příslušné země cítí být ve městě“.

Definice města

Přestože geografové dosud nevytvořili jednotnou definici pojmu město, shodují se v tom, že každé sídlo, které má být považováno za město, musí splňovat jisté požadavky na vnější vzhled (tzv. **vnější znaky města**) a na vlastnosti a chování svých obyvatel (tzv. **vnitřní znaky města**). Přehled nejčastěji uváděných znaků města podává tab. 10.

Znaky města

Tab. 10 Hlavní znaky města

Vnější znaky	▪ soustředěný půdorys ▪ existence uzavřeného a zřetelného jádra ▪ větší počet neobývaných budov (továrny, úřady, kostely apod.) ▪ funkční diferenciaci zastavěné plochy (obytná část, průmysl apod.)
Vnitřní znaky	▪ vysoký stupeň koncentrace obyvatelstva ▪ různorodost hospodářských činností a městských funkcí ▪ plně vyvinutá středisková funkce města

Konkrétní hodnoty jednotlivých ukazatelů charakterizujících základní znaky města však nelze přesně určit. V jednotlivých zemích a oblastech jsou totiž závislé na charakteru a struktuře osídlení, na stupni urbanizace a na celkové hospodářské a kulturní úrovni dané-

Kritéria vymezování měst

ho území. Zatímco v zaostalých a chudých oblastech nebývá problém odlišit venkov od měst, ve vyspělých bohatých zemích se **rozdíly mezi venkovskými a městskými sídly rychle stírají**. Protože v praxi nelze posuzovat každé sídlo samostatně, je v takových případech nutno vypracovat vhodnou metodiku pro vymezování městského a venkovského sídla. Nejčastěji jsou pro vymezení měst používané tyto kritéria:

- administrativně právní kritéria,
- statistická (velikostní) kritéria,
- kritéria fyziognomie,
- kritéria funkce,
- kritéria „městského způsobu života“.

Administrativní kritéria

Mezi tradiční kritéria sloužící k vymezení měst patří **administrativně právní hledisko**. Podle něj byla v minulosti považována za města ta sídla, která obdržela městská práva, v současnosti v České republice pak obce, které mají městský statut (jejich občané volí v komunálních volbách zastupitelstvo města).

Městské právo mělo podobu řady privilegií (práva trhu, hradeb, mýta, várečné právo) udělovaných králem (královská města, horní města), církví nebo šlechtou (poddanská města). Podle dnešní právní úpravy může městský statut udělit obcím, které mají více než 3 tis. obyvatel, předseda Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky po vyjádření vlády.

Příklad / Příklad z praxe

Uvedená právní úprava neznamená, že všechna města v České republice limit 3000 obyvatel splňují. Řada menších obcí získala městský statut ještě v době starší právní úpravy, která nebyla v požadavcích na počet obyvatel tak přísná. Mnohá města nově vyhlášená v 90. letech 20. století nemají ani 2000 obyvatel. Naopak 40 obcí nad 3000 obyvatel dnes není městem. Počet měst v České republice se pohybuje kolem počtu 600, nejmenším městem je Přebuz, který nemá ani 80 obyvatel, největším venkovským sídlem je Jesenice se 6300 obyvateli.

Města, která získala městská práva ještě před vznikem Československa, bývají často označována jako historická města. Mnohdy je toto označení vztahováno i na obce (případně i sídla), která v současnosti již městský statut nemají. Tato sídla si většinou uchovala vnější vzhled města a v některých případech i označení „Město“ přímo v názvu – např. Město Albrechtice, Staré Město pod Landštejnem, nebo Město Libavá, jinak ale ztratila většinu městských funkcí. Nejčastěji se jedná o bývalá horní města, která upadla po vytěžení ložisek kovů.

Administrativně-právní hledisko je výhodné svojí jednoznačností, na druhou stranu však ne vždy přesně odráží skutečné funkce a charakter sídla, protože vykazuje značnou setrvačnost. Odebrání městských práv resp. městského statutu tak zpravidla následuje až řadu let poté, co příslušné sídlo upadlo a ztratilo městský charakter, zároveň však sídla, která díky rozvoji dopravy, průmyslu nebo služeb získala jednoznačně městský charakter, získávají městský statut s různě dlouhou prodlevou.

Statistická kritéria

Přesnějším kritériem vymezení města je **statistické hledisko**, které vychází z počtu obyvatel sídla, případně z počtu obyvatel v kombinaci s jinými přesně měřitelnými znaky (podíl zaměstnaných v jednotlivých sektorech, vybavenost sídla atd.). Statistická kritéria slouží nejen k vymezení měst, ale i ke stanovení počtu a podílu městského obyvatelstva v jednotlivých zemích.

Již v 19. století doporučil mezinárodní statistický kongres ve Vídni, aby byla za města považována sídla s 2000 a více obyvateli, pokud těchto 2000 obyvatel žije v jádru nebo hlavní části sídla, jestliže se skládá z více částí, a navíc v zemědělství pracuje maximálně 25 % obyvatel. Jiné doporučení přijala ekonomická komise OSN: za města by měla být považována sídla s více než 10 000 obyvatel za podmínky, že v nich z ekonomicky aktivního obyvatelstva pracuje v zemědělství maximálně 20 % obyvatel.

Mezní hodnoty počtu obyvatel nejsou bohužel celosvětově použitelné: pro některé země jsou příliš vysoké (skandinávské země), pro jiné příliš nízké (Maďarsko, Japonsko). Proto si mnohé země zvolily často naprosto odlišná statistická kritéria vymezující městské a venkovské osídlení. Např. minimální počet obyvatel města je na Islandu 200 osob, v Dánsku nebo Švédsku 250 osob, v Albánii 400 osob, v Rakousku a Rusku 5 000 osob, v Japonsku dokonce 30 000 osob.

Statistická kritéria vymezení měst jsou často poměrně komplikovaná, např. kombinují údaje o počtu obyvatel s jinými hledisky (podíl zaměstnaných v průmyslu a službách, vybavenost a podobně).

Méně často je používáno vymezování měst podle jiných kritérií. Jednou z možností je studium **fyzioognomie sídel**, tj. vnějšího vzhledu sídel. Patří mezi sem morfologická kritéria a architektonicko-urbanistická kritéria. Tyto kritéria mohla být snadno uplatňována v minulosti, kdy byla města architektonicky zcela odlišná od venkovských sídel. V našich podmínkách ale jeho použití značně komplikuje celková unifikace způsobu života i forem bydlení.

Kritéria vzhledu

Další kritérium, podle kterého mohou být vymezována městská sídla, je **funkce sídel**. Za typickou funkci venkovského sídla je považováno zemědělství, zatímco obchod, řemesla, průmysl nebo administrativa jsou typická pro města. Rozdělení sídel na městská a venkovská pouze podle jejich funkce ale značně komplikuje fakt, že existují poměrně malá sídla, s průmyslovou nebo dopravní funkcí či např. funkcí služeb, která nemohou být považována za města.

Kritéria funkce

Specifikem české sídelní struktury je existence mnoha sídel, spojujících znaky venkovské a městské obce, přechod od „vesnice“ k „městu“ je nezřetelný a nelze jej vždy definovat nějakou pevnou normou. Hranice městského a venkovského osídlení je proto nezřetelná, oba typy osídlení splývají, nebo je přechod mezi nimi postupný. Těžké je rovněž pro vymezení použít kritérium „městského života“, protože způsob života a trávení volného času obyvatel venkova se stále více začíná podobat způsobu života ve městech (vytrácí se např. vazba na zemědělskou funkci – mizí domácí chov užitkových zvířat a pěstování zemědělských produktů). Toto poměšťování venkovského způsobu života nazýváme **rurbanizace**.

11.2 Vznik a vývoj měst

Vznik prvních stálých sídel byl spojen s neolitickou revolucí, tj. s počátkem obdělávání půdy. Zatímco lovci nebo sběrači se museli neustále přesouvat v prostoru za potravou, zemědělské obyvatelstvo bylo vázáno na jediné místo a tomu přizpůsobilo i způsob bydlení. První stálá sídla měla jednoznačně venkovský charakter a jejich obyvatelé se navzájem příliš neodlišovali způsobem života nebo obživy. Teprve když zemědělství dosáhlo takové úrovně, že začalo vytvářet rozsáhlé přebytky, došlo k ekonomické diferenciaci obyvatelstva na zemědělce a nezemědělce (řemeslníci, obchodníci). Řemesla a další nezemědělské činnosti se koncentrovaly jen do větších sídel, která se postupně stávala středisky výměny zboží pro nevelké zemědělské oblasti. Postupně se z nich vyvinula **města** – rostlo jejich obyvatelstvo a pravidelně do nich docházeli i obyvatelé okolních zemědělských sídel, stala se obrannými, administrativními, politickými a náboženskými centry a ztratila svůj zemědělský charakter.

Vznik prvních měst

Starověká města

Vznik prvních měst byl vázán na oblasti s nejvýhodnějšími podmínkami pro zemědělství, zejména na široká říční údolí v oblastech s teplým, sušším klimatem a dostatkem vody pro zavlažování (např. Egypt, Mezopotámie, Fénicie, východní Čína). Doba jejich vzniku se prakticky shoduje s obdobím vzniku prvních států, tj. 5.–2. tisíciletí p. n. l.

- Mezopotámie* Nejstarší města byla většinou vytvořena za účelem společné výstavby, údržby a zabezpečení provozu zavlažovacích zařízení na území Palestiny v **Mezopotámii** (v dnešním Iráku: Tall al-'Ubayd, Ur, Babylón, Ninive, dosud neobjevený Akkad apod.) a **Egyptě** (Hierakonpolis [původní egyptský název Nechen, arabsky Kom el-Ahmar]), Memfis [Mennofer, Mit Ruhaynah], Théby [Veset]). V oblasti Blízkého Východu vzniklo i město, které je všeobecně pokládáno za nejstarší nepřetržitě existující město světa – palestinské Jericho [od 9. stol. p. n. l., arabsky Arīḥā]. Krátce po svém vzniku se stala větší města náboženskými, správními i obrannými centry, po vzniku států získala některá z nich i specifickou funkci hlavního města. Zpravidla jim dominoval rozsáhlý palác vládce obklopený komplexem budov určených ke kulturním účelům a sociálně segregovanými čtvrtěmi dvořanů, vojáků, svobodných řemeslníků a otroků. Největším starověkým městem celé oblasti byl Babylón, který měl v 6. stol. p. n. l. – v době svého největšího rozkvětu – plochu asi 10 km² a žilo v něm na milion obyvatel.
- Egypt*
- Řecko* Z Egypta a Mezopotámie se rozšířila městská civilizace postupně i do dalších území, zejména do **Řecka** (Trója, Mykény [Mykinai], Olympia, Delfy [Delfoi], Atény [Athína], apod.) a **Fénicie** (v dnešním Libanonu: Tyros [Ṣūr], Sidón [Ṣaydā], Byblos [Jubayl]). Řekové i Feničané nezakládali města pouze na vlastním území, ale cílevědomě budovali systém obchodních kolonií po celém Středomoří. Mezi ně patří např. původně řecké Syrakúsy (dnešní Siracusa v Itálii) nebo fénické Kartágo (dnes na předměstí Tunisu). Největšího rozvoje dosáhly Atény (150 tis. obyvatel v 5. st. př. n. l.) a Syrakúsy (100 tis. obyvatel).
- Římská říše* Po Řecku se centrum rozvoje městského života přesunulo na Apeninský poloostrov do centra **Římské říše**. Samotný Řím [Roma], který se stal centrem rozsáhlého státního útvaru, byl největším a nejvýstavnějším městem starověku (asi 1 mil. obyv.). Jeho rozvoj nebyl spojen pouze s výrobními a obchodními aktivitami, ale také s výraznou politicko-správní, vojenskou i náboženskou funkcí. Římané rozšířili městskou kulturu v celé říši. Základem nových měst se zpravidla stávaly jejich vojenské tábory lokalizované ve strategicky významných polohách nebo na křižovatkách římských cest. Řada z takto vytvořených měst existuje dosud, např. Kolín nad Rýnem, Londýn, Strasbourg, Barcelona, Vídeň, Marseille, Budapešť nebo Paříž.
- Jak římská, tak i řecká města se vyznačovala plánovitou výstavbou podle pravoúhlé půdorysné struktury s ústředním náměstím (tržištěm), města vzniklá z římských vojenských táborů byla většinou budována podél dvou na sebe kolmých os. Města bývala dobře vybavena (silnice, vodovod, kanalizace, kulturní zařízení) a svým pojetím výrazně ovlivnila podobu středověkých měst v celé Evropě.
- Čína* Mimo oblast Eurasie a severní Afriky vznikala v tomto období města i v **Číně** a v jihovýchodní Asii (typický je pro ně šachovnicový půdorys), v menší míře i v Americe a zbyvajících částech Afriky.

Středověká města

Po rozpadu Římské říše došlo v Evropě v souvislosti s návratem k samozásobitelskému hospodaření k výraznému úpadku většiny starověkých měst. Teprve období po 7. a 8. století (u nás ale až od 12. století), kdy byla překonána nejhlubší krize evropské civilizace a došlo i ke změně ve společenské dělbě práce, především opětovnému oddělení řemesel od zemědělství a rozvoji obchodu, přináší oživení některých starověkých měst a vznik mnoha měst nových. Nová města vznikala jako střediska řemeslné výroby a obchodu kolem sídel světských i církevních feudálů, u významných komunikací a jejich křižovatek a často také v místech těžby drahých kovů.

Středověká města

Na našem území vznikají první zárodky měst v období Velkomoravské říše. Jednalo se většinou o opevněné body s administrativní a náboženskou funkcí obklopené několika osadami řemeslníků. Po rozpadu Velké Moravy však tyto počáteční formy měst zanikly.

K dalšímu rozvoji měst na našem území dochází v souvislosti se vznikem a růstem moci českého státu, stabilizací ekonomiky (rozvoj obchodu) a příchodem německých a italských kolonistů (od 13. století). Zejména v období od 12. do 15. století tak vzniká na území dnešní České republiky hustá síť měst. Podle zakladatele se rozlišovala **města královská** a **města poddanská** (v majetku šlechty, církve nebo jiného města), podle velikosti (velká) **města** (civitates) a **městyse** (městečka, oppida) s omezenými právy i funkcemi.

Města v tomto období vznikala dvěma způsoby: část z nich byla založena v dosud neosídleném městě – tzv. „na zeleném drnu“ (**založená města**), část vznikala nepravidelným rozrůstáním kolem jednoho nebo více krystalizačních jader nebo rozvojem z původního venkovského sídla (**vývojová města**, např. Praha s Brnem).

Pro většinu měst založených ve středověku byl typický obdobný půdorys. V centrální části města se nacházelo poměrně rozsáhlé náměstí (tržiště, typicky vyvinuto v Českých Budějovicích, Jihlavě). Z náměstí vedly hlavní ulice k hradbám (městským branám), vedlejší ulice zpravidla protínaly hlavní ulice pod pravým úhlem. Při stavbě měst se výrazně uplatňovala obranná hlediska, proto byla města zpravidla lokalizována do míst, která nabízela snadnou obranu (ostrovy, meandry řek, návrší). Vzhledem k nutnosti budovat kolem měst mimořádně nákladné hradby byla vždy zřejmá snaha o dosažení kruhového tvaru města a o minimalizaci jeho plochy (úzké ulice, vícepodlažní domy). Středověká města proto byla zpravidla malá a od venkovského prostoru ostře ohraničená sídla, počet jejich obyvatel jen zřídka přesáhl hranici 10 000.

Novověká města

Možnosti vývoje měst ve starověku výrazně limitovalo omezené spektrum jejich funkcí ve feudální společnosti (centra řemesel, obrany, správy a náboženského života). V průběhu 18. a 19. století však dochází k bouřlivému rozvoji průmyslu, dopravy a světového obchodu a všechny tyto procesy jsou provázány masovým stěhováním venkovského obyvatelstva do měst.

Novověká města

Dřívější středověká města proto v průběhu 19. století výrazně zvyšují počet obyvatel i plochu, ruší hradby a spojují se s okolními obcemi, které mění svůj funkční charakter a stávají se organickou částí města – předměstím.

Původní středověké město si většinou zachovává charakter jádra rozšířeného města a specializuje se především na plnění obchodní a administrativní funkce.

V tomto období také dochází k výrazné velikostní diferenciaci měst – zatímco některá města se příliš nerozšiřují nebo dokonce upadají (např. kvůli nevhodné dopravní poloze, nedostat-

ku místa pro stavbu továren nebo odlehlost od ložisek surovin), jiná se bouřlivě rozvíjejí. Zároveň řada venkovských sídel ztrácí svůj zemědělský charakter, je v nich zakládán průmysl a získávají i další městské funkce.

Urbanizace Rychlý růst velikosti i počtu měst, který začal v Evropě v Anglii v 18. století a postupně se rozšířil i do dalších zemí Evropy, Severní Ameriky a na další kontinenty, je souhrnně označován jako **urbanizace**. Urbanizace významně ovlivnila nejen velikost měst, ale i strukturu osídlení (zejména poměr mezi městským a venkovským obyvatelstvem) a společenské vztahy.

Proces urbanizace je komplexní, nemůže být redukován na pouhý početní nárůst obyvatel měst. Proto jeho různé aspekty zkoumají nejen geografové (tradičně se zaměřují na „statistickou“ stránku věci a hodnotí hlavně změny sídelního systému), ale i urbanisté (technické a architektonické aspekty procesu), ekonomové (rozvoj výrobních sil), sociologové (chování, rozhodovací procesy), ekologové (problémy životního prostředí) atd.

Stručně tedy můžeme definovat **urbanizaci** jako proces koncentrace sociálních a ekonomických aktivit i obyvatelstva do měst a městských aglomerací.

Během urbanizace dochází k následujícím doprovodným procesům:

- **Narůstá počet obyvatel měst:** hlavním zdrojem přírůstku městského obyvatelstva je stěhování venkovského obyvatelstva do měst, dále rozrůstání měst a městských obcí, administrativní slučování s okolními obcemi, vznik měst nových a přirozený přírůstek obyvatelstva měst. Růst měst je většinou přímo úměrný jejich velikosti – velká města vykazují vyšší tempo růstu než střední a malá města. V souvislosti s tím se snižuje podíl obyvatelstva malých a středních měst na celkovém počtu městského obyvatelstva.
- Zvyšuje se **koncentrace obyvatel do měst** (počet obyvatel měst roste rychleji, než počet obyvatel venkovských sídel – často ale během urbanizace počet obyvatel venkovských sídel klesá).
- Města se rozšiřují do všech oblastí světa, vytváří se jejich síť i v oblastech, ve kterých dosud nebyla vyvinuta.
- **Narůstá hospodářský a politický význam měst:** stále větší podíl hrubého domácího produktu zemí je vytvářen ve městech a městské obyvatelstvo dominuje nejen hospodářskému, ale i politickému životu urbanizovaných zemí (projevuje se to např. ztrátou vlivu politických stran zaměřených na venkovské obyvatelstvo).
- Města se plošně rozšiřují, pohlcují okolní sídla a vytvářejí předměstí.
- Probíhá **vnitřní diferenciaci měst** – vytvářejí se prostorově oddělené funkční zóny: „city“ jako centrum obchodu a služeb, obytné čtvrti, průmyslové čtvrti, rekreační zóny apod.; zároveň dochází k výrazné sociální diferenciaci čtvrtí, vznikají „dobré“ a „špatné“ adresy: vilové čtvrti bohatého obyvatelstva, dělnické čtvrti s nižším standardem bydlení apod.
- V některých oblastech se vytvářejí i národnostně, rasově nebo nábožensky segregované čtvrti měst. K segregaci náboženských, národnostních nebo rasových menšin docházelo i ve městech „předurbanizačního období“ – typickým příkladem jsou židovská ghetta, která existovala v našich městech až do roku 1848.
- Městská kultura a městský způsob života se rozšiřují i mimo hranice města a zasahuje společnost jako celek
- **Vznikají složité městské sídelní útvary** (aglomerace, konurbace, megalopolis).

11.3 Urbanizace

Hodnocení **míry urbanizace** provádíme zpravidla na základě údajů o podílu městského obyvatelstva na celkovém počtu obyvatel. Protože dílčí definice města mají omezenou historickou i regionální platnost, užívá se někdy pro hodnocení stavu a dynamiky urbanizačního procesu také podíl obyvatelstva žijícího ve vybraných velikostních kategoriích obcí (ani toto řešení ale není ideální: zejména u velkých obcí nebývají úplně v souladu hranice sídla a administrativní hranice obce). Na základě tohoto hlediska se odlišují tři typy urbanizačního procesu:

Míra urbanizace

- **základní typ urbanizace**, který vyjadřujeme podílem obyvatelstva žijícího v obcích s 5 000 a více obyvateli, případně podílem obyvatelstva žijícího v obcích, které jsou v dané zemi považovány za město,
- **střední typ urbanizace**, který je vyjádřen podílem obyvatelstva žijícího v obcích s 20 000 a více obyvateli,
- **velkoměstský (metropolitní) typ urbanizace**, který vyjadřujeme podílem obyvatelstva žijícího ve velkoměstech (městech s více než 100 000 obyvatel).

Typy urbanizace

Mezi jednotlivými světadíly i zeměmi jsou v míře urbanizace značné rozdíly (tab. 11). Vysoký stupeň urbanizace má v současnosti Amerika, Evropa a Austrálie, naopak výrazně nižší podíly městského obyvatelstva jsou dosud v Africe a Asie.

Tab. 11 Podíl obyvatel žijících ve městech (základní typ urbanizace, v %)

Území	1950	1975	2000	2030
Severní Amerika	64	74	77	84
Latinská Amerika	41	61	75	83
Evropa	52	67	75	83
Austrálie	62	72	70	74
Afrika	15	25	38	55
Asie	17	25	37	53

Pramen: United Nation Population Division.

Rozdíly mezi jednotlivými zeměmi jsou ještě větší: v roce 2011 žilo v České republice ve městech 77 % obyvatel, v některých státech už přesáhla urbanizace 80 % (několik zemí v Evropě, např. Itálie, Belgie, Německo, Spojené Království, Švédsko, Island, dále nejbohatší arabské země – Spojené arabské emiráty, Saúdská Arábie, Katar – a některé latinskoamerické země – Argentina, Brazílie, Chile, Venezuela).

Naproti tomu v některých zemích Asie (např. Nepál, Bhútán, Kambodža, Východní Timor) a Afriky (Uganda, Lesotho, Etiopie, Eritrea, Niger, Burkina Faso) nedosáhl podíl městského obyvatelstva ani 20 %.

Většina území silně urbanizovaných na základním stupni urbanizace vykazuje nadprůměrné podíly i u středního a velkoměstského typu urbanizace. Všeobecně celosvětově rostou velkoměsta rychleji než města se středním nebo malým počtem obyvatelstva, rychle také roste počet velkoměst (v roce 1950 mělo jediné město více než 10 mil. obyvatel (New York), v roce 1975 jich bylo 5, 2000 19, do roku 2015 by měla přibýt 4 další).

Tab. 12 Největší města světa (aglomerace, 2000)

Město	Stát	Populace (v mil.)
Tōkyō	Japonsko	26,4
Ciudad de México	Mexiko	18,1
Mumbai (dříve Bombay)	Indie	18,1
São Paulo	Brazílie	17,8
New York	USA	16,6
Lagos	Nigérie	13,4
Los Angeles	USA	13,1
Kolkata (Kalakta)	Indie	12,9
Shanghai	Čína	12,9
Buenos Aires	Argentina	12,6

Pramen: United Nation Population Division.

Z deseti největších měst světa se některá nacházejí i v zemích, které celkově vykazují poměrně nízkou míru urbanizace – Indii (28 %), Číně (36 %) nebo Nigérii (36 %).

Odlišná povaha i důsledky urbanizačního procesu v různých oblastech vyplývají ze specifických sociálních, ekonomických i politických poměrů v různých částech světa. Urbanizační proces se totiž rozvíjí za spoluúčasti velkého množství faktorů, jejichž počet i vzájemný poměr se v jednotlivých oblastech světa značně liší. Uplatňuje se např. koncentrace průmyslu, koncentrace nevýrobních činností (služby, vědeckovýzkumná činnost), vliv světové ekonomiky (zvl. rozvoj mezinárodního obchodu), demografická revoluce. Tyto faktory se často vzájemně překrývají, v některých případech můžeme u jednoho z faktorů zjistit vedoucí postavení. Z tohoto hlediska se někdy odlišují i rozdílné druhy urbanizace – např. **urbanizace průmyslová**, **urbanizace na bázi integračních funkcí** nebo **falešná urbanizace** (urbanizace v rozvojových zemích bez zajištění městských podmínek života většiny obyvatel měst).

11.4 Fáze urbanizace, perspektivy dalšího vývoje měst

Většina autorů rozlišuje dvě základní fáze urbanizace: urbanizace extenzivní (urbanizace v užším slova smyslu) a urbanizace intenzivní (urbanizace v širším slova smyslu).

Extenzivní a intenzivní urbanizace

Za **extenzivní urbanizaci** se považuje to období, kdy dochází k zvyšování podílu městského obyvatelstva formou růstu měst a předměstí. Ve fázi **intenzivní urbanizace** už další fyzická koncentrace obyvatelstva do měst neprobíhá, někdy lze dokonce pozorovat opačný trend, přesto se i nadále zvyšuje koncentrace „řídících funkcí“ měst (do měst se nadále soustřeďují důležité společenské a hospodářské aktivity a z toho plynoucí možnosti získání kontaktů a informací, instituce s rozhodovacími pravomocemi, kvartérní činnosti – věda, výzkum, finančníctví).

Určit přesný okamžik, kdy dochází ke změně extenzivní fáze urbanizačního procesu na fázi intenzivní je poměrně obtížné, většinou je mezi nimi jisté přechodné období. Pro oblast západní Evropy a USA bývá za tuto hranici považováno období po prvním ropném šoku v roce 1973 (ve východní Evropě s jistým zpožděním, v řadě rozvojových zemí dosud probíhá první fáze urbanizace).

Perspektivy dalšího vývoje

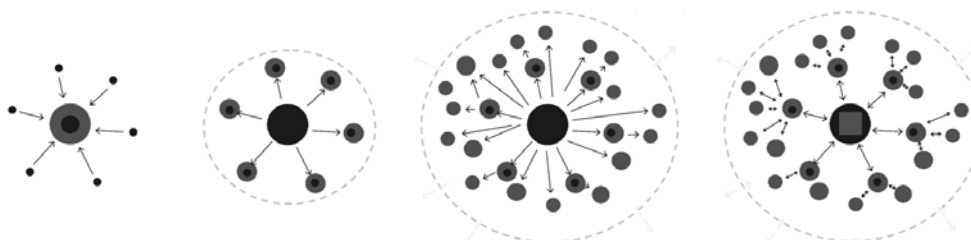
Hodnocení novějších tendencí urbanizačních procesů není jednotné. Tyto procesy stále probíhají, v různých regionech s rozdílnou intenzitou a v jiném stádiu vývoje. Každopádně od nich nemáme patřičný časový odstup. Geyer a Kontuly (1993) hovoří o procesu tzv. diferenciální urbanizace, která vychází ze dvou základních tezí. Po první fázi vývoje, kterou je

urbanizace, nastává podle nich tzv. polarizační obrat, který znamená přechod do druhé fáze – **kontraurbanizace**. Koncentrační a dekoncentrační procesy mohou probíhat současně, fáze vývoje je označována podle převládající tendence.

V České republice je často citována práce van den Berga a kol. (1982), která na základě pozorování městských systémů v západní Evropě v období 50.–70. let 20. století dělí urbanizační proces a jeho pokračování do čtyř základních fází (schematicky jsou znázorněny na obr. 19):

*Urbanizace,
suburbanizace ... a co dál?*

- **Urbanizace** (totožná s extenzivní urbanizací) je fáze koncentrace obyvatelstva do hustě zastavěných částí města. Zároveň dochází k rozdílnému tempu růstu jednotlivých měst. Typické je pro tuto fázi rostoucí město uprostřed stagnujícího zázemí.
- **Suburbanizace** je fáze, která souvisí s dalším vývojem společnosti v industriálním období: zvyšuje se životní úroveň a hlavně rozvoj automobilového průmyslu a motorizace obyvatel umožňuje odloučení místa bydliště od místa pracoviště. Obyvatelé mají proto stále větší tendenci neusazovat se přímo v centrech měst, ale raději v jeho zázemí v příhodných lokalitách s kvalitním životním prostředím. Ekonomickými a společenskými aktivitami ale zůstávají spjati s městem (dojíždí do něj za prací, kulturou, realizují v něm kontakty apod.). Centra velkých měst tak postupně ztrácejí obytnou funkci ve prospěch funkce administrativní. Pro fázi suburbanizace je typické, že zázemí velkých měst rostou rychleji, než města samotná (často dokonce dochází k poklesu počtu obyvatel ve velkých městech).
- **Desurbanizace** je fáze, ke které může následně dojít v případě „překrvení“ center velkých měst, jejich ucpaní hromadnou automobilovou dopravou. Potíže spojené s dopravou pak nutí k odchodu z center měst nejen obyvatelstvo, ale i terciérní činnosti, centrum přestává být atraktivní pro jakoukoliv ekonomickou činnost. V USA vedl vývoj až k přesunu většiny aktivit do nově budovaných příměstských center, v Evropě ale nedosáhla krize vnitřních měst takových rozměrů.
- **Reurbanizace** je alternativou desurbanizace. Projevuje se hlavně v západní Evropě a je výsledkem cílených programů renovace historických jader měst, snah o vyřešení dopravní situace a zlepšení technické a sociální infrastruktury. Výsledkem takové politiky často bývá návrat obyvatel do center měst, samozřejmě ale pouze v omezené míře.

Obr. 19 Schematické modely urbanizace, suburbanizace, desurbanizace a reurbanizace

Nutno poznamenat, že ne všude musí k těmto procesům docházet právě v tomto pořadí. Pro největší česká města je od 90. let 20. století typický proces suburbanizace, jejím znakem je např. masová rezidenční výstavba v menších sídlech v zázemí velkých měst, která někdy není provázána vybudováním příslušné infrastruktury. V současnosti probíhá diskuse, zda se naše největší města nacházejí ve stádiu suburbanizace nebo desurbanizace. Částečně

dochází i k reurbanizaci a revitalizaci městských jader, ale tento proces určitě není dominantní a statistické data ho zatím nepotvrzují.

Bez ohledu na to v jakém se nacházíme stádiu, jsou procesy a měnící se interakce ve městech tak složité a jejich vývoj tak dynamický, že hodnocení těchto procesů bude možné až zpětně, s dostatečným časovým odstupem.

Úkol / Úkol k zamyšlení

Jak se mění venkovský způsob života v posledních letech, čím se dnes odlišuje městský a venkovský způsob života?

Proč ve středověku nebyla města tak velikostně diferencována jako dnes, byly jejich funkce užší než dnes?

Proč dosud nevznikla všeobecně akceptovatelná definice města, proč se chápání tohoto pojmu v různých státech liší?

Proč větší venkovské obce usilují o získání městského statutu, jaké jim to přináší výhody?

Jak ovlivňují kritéria vymezení měst v různých zemích statistiky o míře urbanizace, jsou údaje o míře urbanizace mezinárodně srovnatelné?

SHRNUTÍ

Definice města:

- neexistuje všeobecně akceptovaná definice, pouze doporučení
- vnější znaky měst: soustředěný půdorys, existence uzavřeného a zřetelného jádra, větší počet neobývaných budov, funkční diferenciaci zastavěné plochy
- vnitřní znaky měst: vysoký stupeň koncentrace obyvatelstva, různorodost hospodářských činností a městských funkcí, plně vyvinutá středisková funkce města
- vymezení měst je možné podle administrativně právního hlediska, statistického hlediska, fyziognomie nebo funkce

Urbanizace:

- proces koncentrace sociálních a ekonomických aktivit i obyvatelstva do měst a městských aglomerací
- v různých částech světa začala v jiném období a měla odlišný průběh
- má několik fází, které stále probíhají (suburbanizace, desurbanizace, reurbanizace)

Kontrolní otázky a úkoly

1. Uveďte různé definice města. Jaké společné znaky mají města?
2. Proč vznikla ve starověku města, jaké měla původně funkce?
3. Co je urbanizace, které aspekty urbanizace zkoumají různé vědní obory?
4. Jak se liší suburbanizace od desurbanizace?

Pojmy k zapamatování

Vnější a vnitřní znaky města, urbanizace, města královská a poddanská, městyse, založená a vývojová města, urbanizace, kontraurbanizace, suburbanizace, desurbanizace, reurbanizace.

12 Geografie města

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- vysvětlit způsoby a alternativy vymezení hranic města,
- rozlišit města podle toho, jaké funkce v něm existují, příp. dominují,
- identifikovat vnitřní strukturu města.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut**.

Průvodce studiem

Po obecné kapitole o městech a jejich vývoji se zaměříme přímo na město. Bude nás zajímat způsob a alternativy vymezení jeho hranic i jeho funkce. Zároveň se zaměříme na vnitřní strukturu města, případně strukturu v jeho nejbližším zázemí, se kterým město spájí silné vazby a interakce. Morfologická struktura i interakce patří konec-konců k faktorům a ukazatelům, prostřednictvím kterých je možné samotnou hranici města vymezit.

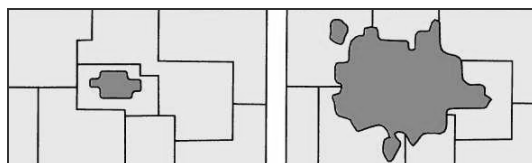
12.1 Vymezení hranice města

Starověká a středověká města byla od svého zemědělského okolí výrazně odlišena (např. hradbami). Také dnešní malá a střední města se od okolní krajiny zřetelně odlišují a zástavbou se okolním sídlům přibližují jen zřídka. Skutečná hranice města se u nich v podstatě shoduje s administrativní hranicí města. Pouze u některých měst, vlivem připojení okolních obcí, může administrativní hranice skutečnou hranici města přesahovat.

Komplikovanější je vymezení hranic větších a velkých měst. Charakteristickým rysem současného urbanizačního procesu je jejich plošný rozvoj, který způsobuje prerůstání městské zástavby za administrativní hranici města. V okrajových částech těchto měst se zástavba většinou rozvolňuje a místo dřívější ostré hranice je přechod mezi městem a okolními sídly pozvolný a nepříliš výrazný. Proto také u většiny velkých měst není shoda mezi skutečnou (geografickou) a správní (administrativní) hranicí města. Tato diference je zvyrazňována i tím, že město se neustále rozvíjí a rozrůstá, ale administrativní hranice zůstává delší dobu beze změn.

V případě vymezení samotného města je lepší využít tzv. **morfologické vymezení**, kdy město je vymezeno prostřednictvím kompaktní zastavěné plochy. Tím dostáváme vymezení města, které můžeme označit jako „**kompaktní město**“ – kompaktní zástavba se potom bude nacházet uvnitř kompaktního města, v případě přeskoku v zástavbě se bude prostorově oddělená (nespojité) část zástavby ve vymezení nacházet již mimo kompaktní město. Vymezení kompaktního města potom může užší jak skutečné administrativní hranice města (overbounded city) nebo širší jak administrativní hranice města (underbounded city).

Morfologické vymezení

Obr. 20 Způsob vymezení města (overbounded city a underbounded city)

Funkční vymezení V případě vymezování aglomerace je lepší použít tzv. **funkční vymezení**, kdy město je vymezeno na základě integrity vztahů a interakcí v městském systému, např. prostřednictvím intenzity a integrity dojíždky za prací ve městě a jeho nejbližším zázemí. Podobným způsobem se zpravidla vymezují i metropolitní regiony nebo tzv. „funkční městské regiony“.

Rozdíly v počtu obyvatel města v administrativním a geografickém vymezení jsou značnou překážkou při porovnávání měst podle velikosti v celosvětovém i regionálním měřítku. Spolehlivější srovnání počtu obyvatel umožňuje vymezení městských aglomerací a publikování údajů o počtu jejich obyvatel.

Aglomerace **Aglomerace** (z latinského *agglomerare* – seskupovat) je sídelní útvar, který tvoří seskupení sídel kolem jednoho významnějšího města. Městskou aglomeraci tvoří město ve svých administrativních hranicích společně s pásem kolem něho ležících obcí, které jsou dosud administrativně samostatné, ale mají s městem velmi intenzivní mezisídelní vztahy. Obce v aglomeraci proto mají některé charakteristické znaky města (vysokou hustotu zalidnění, komplexní strukturu obyvatelstva) a jsou s vlastním městem (jádem aglomerace) propojeny intenzivní dojíždkou do zaměstnání, škol, využíváním městských služeb, kulturních i jiných zařízení. Aglomerace tvoří v sídelním systému funkčně jednotný celek, a proto musí být řada otázek (např. organizace dopravy, územní plánování apod.) rozhodována pro celou aglomeraci současně, nikoliv pro jednotlivá sídla resp. administrativní obce tvořící aglomeraci zvlášť.

Při rozhodování o tom, které z obcí v okolí města ještě patří do aglomerace, se přihlíží nejčastěji k intenzitě spojení s jádrem aglomerace (vazby pracovní, dopravní a jiné), praxe ve vymezování aglomerací je ale v jednotlivých státech značně rozdílná.

Současný urbanizační proces vyvolává také vznik dalších složitých městských útvarů – konurbací a megalopolí.

Konurbace **Konurbace** (z latinského *cum urbs*, *souměstí*) je rozsáhlejší silně urbanizovaná oblast, v níž větší počet původně samostatných měst vzájemně stavebně srůstá okraji svých aglomerací, je tedy soustavou měst, průmyslových a obytných obcí navazujících těsně na sebe. Charakteristickým znakem je stejná hierarchická úroveň více měst a absence vedoucí úlohy jednoho střediska. Také jednotlivé součásti konurbace si udržují administrativní nezávislost, jsou však vzájemně propojeny intenzivními funkčními vztahy a mnohdy mají i společnou technickou infrastrukturu. Vznikají často současným dynamickým rozvojem dvou nebo více středisek. Jako typické konurbace jsou uváděny v SRN oblast Porúří s rozlohou přes 8 tis. km² (přes 7 mil. obyvatel), ve Spojeném království Lancashirská (Birmingham, Coventry) nebo Midlandská (Liverpool, Manchester) konurbace, v Polsku Hornoslezská konurbace. Za největší konurbaci světa je považována konurbace Tōkyō – Jokohama – Kawasaki se 14 mil. obyvatel.

Megalopolis Termínem **megalopolis** se označují plošně rozsáhlé urbanizované oblasti. Původně byl použit pouze pro území v severovýchodní části USA, zasahující široký pás s vysokou hustotou městských sídel, který začíná na severu u Bostonu, pokračuje směrem na jih na New York, Philadelphii, Baltimore po Washington (megalopolis BosWash). Celá megalopole má rozlohu asi 140 000 km² a žije v ní kolem 45 mil. lidí. V případě dalšího rozšiřování do širokého prostoru, který má vyloženě urbánní charakter a není v něm možné najít žádné sídla venkovského charakteru, používáme na označení tohoto „souvislého města“ termín **ekumenopolis**.

Ekumenopolis V současnosti se projevuje určitá tendence označovat jako megalopole i jiná rozsáhlá urbanizovaná území, např. v západní Evropě (tzv. „modrý banán“ táhnoucí se od Londýna přes Nizozemsko a Porýní do severní Itálie) nebo v Japonsku (oblast Tokia).

12.2 Funkce města

Termín **funkce města** byl původně převzat z fyziologie a naznačuje, že město má pro své okolí podobnou funkci jakou vykovávají vnitřní orgány v lidském těle - každé město je centrem v němž si může obstarat práci, nákupy, návštěvu škol, lékařů, kulturních zařízení a pod. nejen obyvatelstvo vlastního města, ale také obyvatelstvo z okolních sídel (tzv. zázemí města). Tato vlastnost měst se označuje jako středisková funkce města. Střediskovou funkci města nemůžeme chápat jako souhrn všech dílčích městských funkcí, protože některá městská zařízení střediskovou funkci nemají. Podle vztahu ke střediskovosti města se zpravidla městské funkce člení na dvě skupiny: funkce městotvorné a funkce městoobslužné. **Městotvorné funkce** jsou také, které slouží pro obyvatele mimo město (např. nabídka pracovních příležitostí, služeb apod.), **městoobslužné funkce** slouží pro vlastní obyvatele města.

Funkce města

*Městotvorné
a městoobslužné funkce*

Je zřejmé, že městotvorné funkce jsou pro město naprosto nezbytné (viz též definice města), protože poskytují městu příjmy, díky kterým města rostou. Případná stagnace nebo úpadek městotvorných funkcí by tak s sebou přinesla stagnaci nebo úpadek města jako celku. To se stalo v minulosti např. řadě tzv. horních měst po vyčerpání ložisek a ukončení těžby. Důležitý je proto poměr městotvorných a městoobslužných funkcí, převis městotvorných funkcí (hlavně pracovní a obslužné) nám vyjadřuje význam města v sídelním systému.

Většina výrobních i nevýrobních zařízení ve městech současně plní funkci městoobslužnou i městotvornou a je obtížné stanovit jejich vzájemný poměr. Obecně ale platí, že tento poměr závisí na velikosti města. Čím je město větší, tím více lidí pracuje v městoobslužných odvětvích (zatímco v menších městech to bývá zhruba čtvrtina všech ekonomicky aktivních, ve velkoměstech zpravidla podíl „městoobslužného“ obyvatelstva přesahuje 50 %).

Většina měst zastává větší počet základních funkcí. Nutnou elementární funkcí sídel je obytná funkce. Mají ji všechna sídla bez ohledu na svou polohu nebo velikost. Kromě toho většinou zastávají i další **společenské funkce** (správní, zdravotní, školská, kulturní, náboženská, obranná) a **hospodářské funkce** (obchodní, obslužní, dopravní, průmyslová).

Městské funkce nejsou stálé, ale mění se v čase v závislosti na socioekonomických poměrech. U středověkých měst byly nejdůležitějšími funkcemi funkce obchodní a správní, případně funkce obranná. V první fázi urbanizace byly vedoucími městskými funkcemi průmyslová a dopravní funkce, v současnosti se stává nejdůležitější funkcí měst funkce služeb.

12.3 Funkční typy měst

Podle ekonomických funkcí dělíme městská sídla na **města s vlastní ekonomickou základnou** a **města bez vlastní ekonomické základny** (obytné satelity). Města, která mají vlastní ekonomickou základnu, mohou být **polyfunkční** nebo **monofunkční** města (města, kde převládá jedna základní funkce). Podle převládající funkce (hlavně v případě, že je tato funkce výrazně dominantní) potom rozlišujeme **základní funkční typy měst**. Města potom dělíme na:

Funkční typy měst

- obranná,
- obchodní,
- dopravní,
- průmyslová,
- administrativně správní,
- kulturní,
- univerzitní (vědecká),
- léčebná a rekreační.

Monofunkční města

Mezi monofunkční typy měst patří **města s obrannou funkcí**. V minulosti byla běžnější, dnes jsou spíše výjimkou. Jejich základem bývaly vojenské tábory, pevnosti nebo hrady budované ve strategicky významných oblastech (proto se v názvech těchto měst často vyskytují slova jako *castel*, *garde*, *-burg*). Novějším příkladem jsou města vybudovaná jako vojenské přístavy (Le Havre, Kiel, Sevastopol'), případně města vzniklá u velkých vojenských základen. Tato města přirozeně s růstem počtu obyvatel převzala i jiné funkce, zejména funkci průmyslovou a obchodní a dnes už monofunkční charakter nemají. V ČR patřila k typickým případům měst s obrannou funkcí tzv. pevnostní města budovaná na obranu proti Prusku v době vlády Josefa II. – např. Josefov (dnes součást Jaroměře) nebo Terezín (obě města založena v roce 1780). V současnosti převažuje obranná funkce jednoznačně pouze v tzv. vojenských újezdech, které však podle administrativně-právního hlediska městy nejsou.

Městy s obchodní funkcí byly historicky např. obchodní faktorie nebo obchodní přístavy, vzhledem k tomu, že se s funkcí obchodní úzce váže i funkce služeb už v současnosti monofunkční obchodní města nenalezneme.

Průmyslová města jsou dvou typů: prvním typem jsou města s obyvatelstvem zaměstnaným při těžbě surovin (historicky u nás tzv. horní města, v současnosti ale pouze města při ložiscích surovin v extrémních klimatických podmínkách, které brání lokalizovat do měst i jiné činnosti – např. Kiruna ve Švédsku). Druhým, podstatně rozšířenějším, typem monofunkčních průmyslových měst jsou města se zpracovatelským průmyslem (např. Adamov, Třinec).

Monofunkční **města se správní funkcí** jsou také poměrně zřídka jevem. Nejčastěji se jedná o nově zakládaná hlavní města zemí, kterým dosavadní poloha hlavního města nevyhovovala. Mezi vybudovaná hlavní města patří např. Washington v USA, Brasília v Brazílii, Canberra v Austrálii nebo Abuja v Nigérii. Založená hlavní města jsou zpočátku poměrně malá a jejich obyvatelstvo tvoří hlavně vládní úředníci, diplomaté a personál, většinou ale brzy získávají i další funkce (obchodní, služeb, kulturní apod.) a zaznamenávají prudký nárůst počtu obyvatel.

Mezi **města s kulturní funkcí** patří např. malá univerzitní města (Oxford), města s léčebnou funkcí reprezentují např. lázeňská města, města orientovaná na rekreaci různá střediska zimních sportů (Chamonix, Garmisch-Partenkirchen apod.) či různá zábavní centra (Las Vegas, Monte Carlo).

12.4 Morfologická struktura měst

Pod **morfologickou strukturou měst** rozumíme výškovou strukturu městské zástavby (**vertikální struktura města**) a půdorysné uspořádání města (**horizontální struktura města**). I když v posledním období města hodně rostou do výšky (zásluhou urbanisticky kvalitní a koordinované zástavby i nekontrolované a nevhodné zástavby rušící původní panoramu a siluetu města), my si podrobněji přiblížíme **půdorysné uspořádání města**. Je to podstatně složitější problém, než v případě venkovských sídel, protože města jsou značně prostorově rozsáhlejší. Z tohoto důvodu se při klasifikacích většinou nevychází z geneze města, ale pouze ze současného stavu. Nejčastěji se vyčleňují čtyři základní půdorysné typy měst:

- **Města s nepravidelným půdorysem** se vyskytují na celém světě, nejčastěji mají nepravidelný půdorys ta města, která vznikla dlouhodobým rozrůstáním kolem středověkého jádra, vždy ale také města vybudovaná ve složitém terénu, kterému se musí síť ulic přizpůsobit. Charakteristické jsou pro ně nepravidelná síť ulic a náměstí.

Půdorysné uspořádání měst

- **Města se šachovnicovým půdorysem** se vyznačují pravidelným půdorysem, ulice se křížují vždy pod pravým úhlem a dělí tak město na pravidelné čtvercové nebo obdélníkové bloky. Tento půdorys měly už římské vojenské tábory a částečně si ho uchovala i města, která vznikla na jejich základě (v čisté formě např. Turín [Torino]), podobný půdorys mají také prakticky všechna města v Severní Americe a Austrálii a je používán hojně i při nové výstavbě, protože je nejvhodnější pro organizaci dopravy.
- **Města s radiálně-koncentrickým půdorysem** jsou charakteristická tím, že se ulice rozbíhají na všechny strany od centrální části města (tzv. radiály). Radiály jsou pak navzájem spojeny ulicemi s kruhovým tvarem (koncentry). Tento půdorys má většina evropských měst.
- **Lineární města** jsou obdobou ulicových vsí – tato města mají jednu výraznou osu, kterou tvoří dlouhá ulice s rychlou dopravou. Domy jsou vybudovány podél resp. v nevelké vzdálenosti od této ulice. Tento charakter má například Volgograd (rozkládá se podél řeky Volhy v délce 60 km), nejčastěji se s ním setkáme u měst vytvořených podél mohutných řek nebo v úzkých údolích.

12.5 Funkční struktura měst

Jak jsme již uvedli, jedním ze znaků urbanizace je rozčlenění měst na zóny s rozdílnou převažující funkcí. Různé městotvorné funkce jsou lokalizovány do rozdílných čtvrtí.

Vnitřní struktura měst

Vysvětlit principy funkčního členění měst se pokoušejí jak geografové, tak sociologové nebo urbanisté. Nejrozšířenější jsou dosud tři modely vnitřní struktury měst: model koncentrických zón, sektorový model a model mnoha jader.

Model koncentrických zón vypracoval americký sociolog Ernest W. Burgess v roce 1929 na základě situace v Chicagu. Podle jeho teorie je nejpřirozenějším uspořádáním funkčně odlišných ploch ve městě systém koncentrických zón uspořádaných kolem městského centra:

Model koncentrických zón

- 1. zónu tvoří centrum města – city, které je oblastí podnikání, obchodního, finančního, společenského i politického života města, místem, kde jsou ve městě nejdražší pozemky i prostory pro bydlení a kanceláře,
- 2. zóna přiléhá k city a je většinou tvořena nejstarší, často chátrající zástavbou ve městě, proto ji obývá nejchudší obyvatelstvo města, často příslušníci menšin nebo imigranti,
- 3. zóna má lepší bytové podmínky, tvoří ji hlavně činžovní domy obývané převážně kvalifikovanými průmyslovými dělníky, tj. nižší střední třídou,
- 4. zóna je tvořena výstavnějšími obytnými čtvrtěmi, tvoří ji hlavně rodinné soukromé domy a luxusní činžovní domy a obývají ji bohatší vrstvy obyvatelstva,
- 5. zóna je předměstská, tvoří ji samostatná sídla, jejichž obyvatelstvo ale dojíždí do města za prací.

Průmysl je lokalizován převážně v 1. a 2. zóně, případně v oddělených areálech i v dalších zónách. Rozvoj města znamená postupné posouvání hranic jednotlivých zón, což vyžaduje neustálou přestavbu jednotlivých městských čtvrtí, aby se přizpůsobily novým funkcím. Tento model je ve své klasické podobě problematický hlavně v tom, že nedoceňuje význam dopravních tras.

Sektorový model

Sektorový model vytvořil ekonom Homer Hoyt v roce 1939. Podle tohoto modelu jsou kolem centra města (city) uspořádány klínovitě se rozšiřující sektory s rozdílnou funkcí. Při rozvoji města se jednotlivé sektory rozšiřují za dosavadní hranice města a nemusí proto nutně docházet ke změnám jejich hranic. Rychleji se rozvíjejí sektory podél hlavních komunikací, proto města postupně dostávají hvězdicovitý tvar.

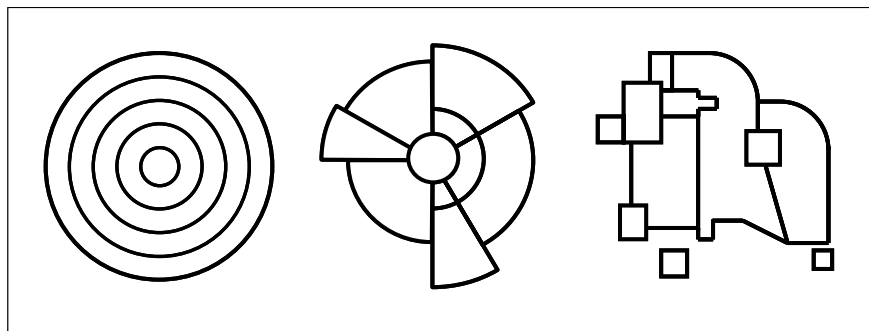
Model mnoha jader

Model mnoha jader vypracovali Chauncy D. Harris a Edward L. Ullman v roce 1945. Podle něj má město funkční strukturu v podobě několika jader, která se v prostoru města vícekrát opakuji. Každá zóna zaujímá místo s polohou nejvýhodnější pro tu kterou funkci: city musí být umístěno tak, aby bylo dostupné pro co největší počet obyvatel (zpravidla ve středu), průmyslové zóny se umísťují podél důležitých komunikací, obytné zóny jsou zpravidla umísťovány tak, aby jejich obyvatelé měli snadné spojení jak do centra, tak do průmyslových zón. Vznik mnoha jader je způsoben zejména tím, že:

- některé činnosti vyžadují specifické podmínky (přístav, průmysl),
- některé činnosti se vzájemně přitahují (průmysl a služby),
- některé činnosti se vzájemně vylučují (vyšší standard bydlení a průmysl),
- některé činnosti „si mohou dovolit“ platit vyšší nájemné za prostory než jiné (ty jsou pak vytlačeny z „dražší“ části měst).

Růst města podle tohoto modelu kombinuje sektorový model a model koncentrických zón: některé zóny se rozšiřují za stávající hranice města, zároveň ale dochází i ke změnám hranic mezi zónami a k přestavbě městských čtvrtí podle jejich nové funkce.

Všechny tři modely funkčního uspořádání měst znázorněné na obr. 21. Všechny se vyznačují značnou generalizací, jsou schematizovány a v konkrétních městech jsou výrazně přizpůsobovány místním podmínkám.

Obr. 21 Schematické modely vnitřní struktury města
(model koncentrických zón, sektorový model, model mnoha jader)

Aténská charta

Při územním plánování mohou být přístupy k lokalizaci jednotlivých funkcí ve městě různé. Např. v Československu se plánovači městského prostoru řídili tzv. Aténskou chartou, která byla souborem zásad tzv. „moderního urbanismu“. Byla přijatá na konferenci CIAM v roce 1933. **Aténská charta** určovala rozdělení města do monofunkčních zón se čtyřmi základními funkcemi: bydlením, prací, rekreací a je svazující dopravou. Tak vznikla i velká monofunkční panelová sídliště, což samozřejmě časem znamenalo zvýšené nároky na dopravu. S narůstající automobilizací se pak dopravní infrastruktura přetěžuje a zhoršuje ekologická situace měst. V současnosti se od monofunkčnosti ustupuje a je snaha lokalizovat v rámci jedné zóny větší množství „přitahujících se“ funkcí. V suburbánní výstavbě se na toto pravidlo však často zapomíná.

Prostorový růst města (tzv. **urban sprawl**) znamená i změnu lokalizace některých funkcí, např. maloobchod se přesunul z center měst dominantně do velkých nákupních center na okraji měst podél hlavních silničních tahů. Mění se i sociální distribuce obyvatelstva na území města. Např. součástí procesu reurbanizace je i tzv. **gentrifikace**, což je revitalizace degradovaných obytných čtvrtí v městských centrech způsobena příchodem ekonomicky silnějších obyvatel, kde nahrazují starší a chudší obyvatelstvo. Do centra města se tím vrací život a vzniká nová sociální skupina gentrifikantů, neboli yuppies. **Yuppies** jsou většinou mladí a pracovně úspěšní, často singles nebo nesezdání, bezdětní, s dlouhou a pružnou pracovní dobou. Kromě toho registrujeme ve městech i **citadelizaci**, kdy se vytváří totálně izolované, uzavřené a chráněné zóny v atraktivním prostředí, kde se soustředí a koncentrují nejbohatší vrstvy (samy se často vnímají jako elity) obyvatelstva. Citadelizaci lze označit za určitou formu gentrifikace, obecně však platí, že citadely mají vyšší standard než gentrifikované čtvrti. Velmi negativním průvodním procesem je **ghettoizace**, tj. vytváření čtvrtí s nízkou sociální a ekonomickou úrovní. Obyvatelstvo je tady často etnicky homogenní a bývá tvořeno přistěhovalci, vznikají tak etnicky uzavřené enklávy. Dochází tím k dlouhodobému vyloučení některých vrstev obyvatel a úpadku bytového fondu. Vznik ghett je nejčastější ve zdevastovaných oblastech vnitřního města.

Při komplexním zhodnocení je možné konstatovat, že pro současné postindustriální město je typických několik základních tendencí:

- stagnace růstu obyvatelstva,
- vliv globalizace a integrace do mezinárodní dělby práce,
- rozvolnění prostorové struktury města s pozvolným nástupem revitalizace center,
- decentralizace výroby a obchodu, centralizace služeb, řídicích funkcí a kultury,
- sociální polarizace, často prostorově opačná (movitější vrstvy na okrajích),
- koncentrace řídicích funkcí a služeb (finanční, poradenské, reklamní, telekomunikační),
- potlačování správní a politické role ekonomickými faktory.

Úkol / Úkol k zamyšlení

Pokud bydlíte ve městě, zamyslete se nad tím, jaké funkce má vaše město. U každé funkce byste měli být schopni uvést příklad zařízení plnících tyto funkce. Která z těchto zařízení jsou městotvorná, městoobslužná nebo zároveň městotvorná i městoobslužná. Zamyslete se nad funkčním uspořádáním vašeho města, kterému modelu funkčního uspořádání měst se nejvíce podobá?

SHRNUTÍ

Hranice města:

- geografická a administrativní hranice města se může lišit
- největší rozdíly jsou ve složitějších sídelních útvech: aglomerace, konurbace, megalopolis

Funkce měst:

- městoobslužné (slouží jen obyvatelům města)
- městotvorné (slouží i lidem ze zázemí města)
- základní funkce jsou: obytná, správní, zdravotní, kulturní, školská, náboženská, obranná, obchodní, dopravní, průmyslová, funkce služeb
- existují města monofunkční a polyfunkční

Prostorové uspořádání měst:

- morfologické uspořádání města: výškové a půdorysné (města s nepravidelným půdorysem, města se šachovnicovým půdorysem, města s radiálně-koncentrickým půdorysem, lineární města)
- funkční uspořádání města: model koncentrických zón, sektorový model, model mnoha jader

Kontrolní otázky a úkoly

1. Stručně charakterizujte aglomerace, konurbace resp. megalopole.
2. Které městské funkce mají úředně vymezené území působení?
3. Je pro některé morfologické typy měst vhodnější lokalizace nějakých konkrétních funkcí, zkuste uvést příklady?

Pojmy k zapamatování

Kompaktní město, aglomerace, konurbace, megalopolis, ekumenopolis; městotvorné a městoobslužné funkce města; monofunkční a polyfunkční města, společenské a hospodářské funkce města; morfologická struktura města (vertikální, horizontální), funkční struktura města; gentrifikace, citadelizace, ghettoizace

13 Sídelní systém

Cíl

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- rozlišit a specifikovat prostorové, resp. hierarchické uspořádání sídel,
- identifikovat a popsat zázemí sídel, zákonitosti a důvody jeho vymezení,
- vysvětlit zákonitosti regionálního a sídelního systému pomocí některých obecně akceptovaných teorií.

Doba potřebná k prostudování kapitoly: **60 minut**.

Průvodce studiem

Až dosud jsme zase zabývali sídly jako izolovanými jevy. Ve skutečnosti jsou mezi nimi velmi složité vztahy a jsou součástí jednotně fungujícího systému. Jeho stručná charakteristika je obsahem této kapitoly. Její zvládnutí vyžaduje jistou míru prostorové představivosti a částečně i abstraktního logického myšlení. Při studiu sídelního systému ve skutečnosti vlastně pozvolně přecházíme do geografie regionální.

13.1 Město a zázemí

Žádné sídlo (město ani venkovské sídlo) nemůže existovat osamoceně bez vztahů (např. přesunů osob, zboží, energie) se svým okolím a s ostatními sídly. Naopak: každé město i vesnice má hluboké vztahy a vazby se svým okolím, s oblastí, ve které leží a také s ostatními městy a vesnicemi regionu nebo státu. Z toho důvodu nemůžeme zkoumat sídla jako osamoceně a izolované jevy, ale jako součást určitého **systému sídel**.

V rámci výzkumu sídelních systémů se nejčastěji zkoumá:

- vztah města k jeho zázemí,
- vlastnosti sítě sídel (sídelní hierarchie, tj. rozdílný význam sídel v sídelním systému, prostorové uspořádání sídel).

Výzkum sídelního systému

Jak jsme již uvedli, existuje mezi městy a jejich okolím neustálá výměna obyvatel, zboží, informací i energií. Město své okolí ovlivňuje, na druhé straně je ale samo ovlivňováno vlastnostmi svého okolí. Vazby mezi městem a jeho okolím mohou být různě silné a mění se v čase v závislosti na velikosti sídla i způsobu dopravy.

Tyto vztahy jsou vždy oboustranné:

- **venkovské okolí pro město** zajišťuje (do určité míry) zásobování městského obyvatelstva, dává městu k dispozici své pracovní síly, přispívá stěhováním svého obyvatelstva k růstu města a poskytuje městskému obyvatelstvu plochy pro odpočinek a rekreaci; někdy je i část průmyslu města závislá na surovinách dodávaných z nejbližšího okolí;
- **město je pro své venkovské okolí** centrem, v němž si obyvatelstvo okolních sídel obstarává nákupy, zajišťuje si další různorodé služby (dojíždka do škol, do zdravotnických zařízení a podobně) a využívá nabídky pracovních příležitostí.

<i>Zázemí města</i>	Tak se kolem každého města vytváří oblast ovlivněná městem, pro kterou se užívá v geografii většinou označení zázemí města. Ve vztazích k městu jsou přirozeně všechna sídla ležící v jeho zázemí. Podle intenzity vzájemných vztahů mezi městem a sídly v zázemí můžeme rozčlenit zázemí na několik zón, nejčastěji se používá členění na zázemí převážně tíhnoucí k danému městu a zázemí volně spojené s městem: • zázemí převážně tíhnoucí k městu tvoří všechna sídla, pro něž je toto město hlavním střediskem, • zázemí volně spojené s městem tvoří sídla, která mají vedle vztahů k danému městu stejně nebo více intenzivní vztahy k jinému nebo jiným městům.
<i>Sféra vlivu města</i>	Formování zázemí města je výsledkem vzájemného spolupůsobení těch zařízení, která se podílejí na městotvorných funkcích města. Každé z těchto zařízení vytváří určitou oblast svojí působnosti, takzvanou sféru vlivu. Sféry vlivu jednotlivých zařízení se značně liší průběhem své hranice i svým rozsahem. Velikost určité sféry vlivu závisí na typu zařízení, např. základní škola nebo lékárna mají menší sféru vlivu než střední škola, nemocnice či okresní úřadovna Policie ČR. Vymezení sfér vlivu je poměrně snadné u zařízení, která mají úředně vymezenou oblast působení (např. sférou vlivu úřadu města jsou všechna sídla ležící v administrativních hranicích města, sférou vlivu krajského úřadu je území kraje, apod.). Snadno lze vytýčit i sféry vlivu často využívaných zařízení (obchodní domy, kina, diskotéky apod.), naopak obtížné je určování sfér vlivu nepravidelně a méně často využívaných zařízení (divadla, prodejny speciálního zboží).
<i>Sféra vlivu města</i>	Při vymezení zázemí měst se vzájemně kombinují sféry vlivu různých městotvorných zařízení. Nejčastěji se hodnotí: • dopravní sféra města (oblast, ze které je město dopravně dostupnější než jiná města), • administrativní sféra města (obvody administrativních zařízení, která mají sídlo ve městě), • obchodní sféra města (oblast, ze které dojíždějí obyvatelé do města nakupovat), • sféra vlivu školských a zdravotnických zařízení, • sféra dojížděky za prací (oblast, ze které do města dojíždějí obyvatelé zázemí pracovat). Na základě zhodnocení průběhu hranic jednotlivých sfér vlivu a posouzení vzájemné shody nebo rozdílu jsou následně vymezeny hranice zázemí a je provedeno jeho rozdělení do zón různé intenzity. V některých případech, především při pokusech o vymezení zázemí většího počtu měst určité oblasti, může být vybrána jen jedna dostatečně reprezentativní sféra vlivu (např. převládající frekvence autobusové dopravy, převažující dojížděka do zaměstnání), na jejímž základě jsou vymezeny hranice zázemí všech center.
<i>Regionalizace</i>	Samostatnou problematikou vymezení sfér vlivu center jsou regionalizační úlohy. Výsledkem je regionalizace území, tj. celé původní území se rozdělí mezi sféry vlivu jednotlivých center, přičemž každá část území musí být zařazena k spádovému území nějakého centra (kam spáduje) a žádné sféry vlivu center se nemůžou překrývat. Regionalizací potom dostáváme rozdělení nějaké územní jednotky na menší územní jednotky (např. krajů na okresy).

Regionalizační postup může být i opačný, tj. spájením menších územních jednotek do větších územních jednotek.

13.2 Hierarchie sídel

Města se liší nejen svou polohou, velikostí, ale i velikostí zázemí a významem v sídelním systému. Rozdílný význam sídel (hierarchie sídel) se projevuje zejména odlišnostmi v jejich funkcích. V rozmístění sídel v prostoru i v jejich hierarchických vztazích existují jisté zákonitosti, které se snaží vysvětlit různé geografické teorie. Blíže se seznámíme pouze s nejnámějšími a nejrespektovanějšími z nich.

Zipfovo pravidlo pořadí – velikost

G. K. Zipf v roce 1941 zkoumal statistické zákonitosti velikostního pořadí měst v jednotlivých státech a všiml si, že pokud má nejlidnatější město např. milion obyvatel, má druhé v pořadí zhruba polovinu obyvatel (500 tis.), třetí třetinu atd., tedy že velikost sídla odpovídá velikosti největšího města dělené pořadím. Znamená to, že by mohl platit vztah:

*Zipfovo pravidlo
velikostního pořadí*

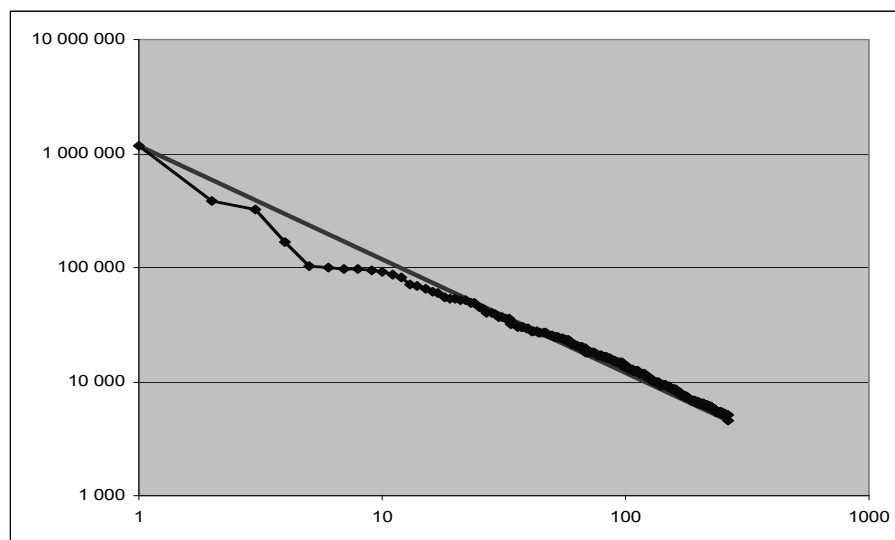
$$P_n = \frac{P_1}{n},$$

kde P_1 je počet obyvatel největšího města, P_n je počet obyvatel n -tého největšího města a n je pořadí tohoto města podle počtu obyvatel. Při ověřování tohoto pravidla se zjistilo, že v řadě zemí je splněno, v některých státech ale nacházíme odlišné příklady. Srovnání skutečných velikostních poměrů měst seřazených do řady podle klesajícího počtu obyvatel s ideální Zipfovou řadou umožňuje zjistit zvláštnosti konkrétního systému měst zkoumané oblasti nebo státu.

Podle vztahu teoretických a reálných velikostí měst mohou nastat tři rozdílné případy:

- skutečné velikosti měst odpovídají „teoretickým“, v tomto případě se pokládá systém měst za vyvážený;
- neproporcionálně vysoký je podíl obyvatelstva v největším městě; takové systémy mají např. Maďarsko nebo Rakousko (v obou případech je odchylka od Zipfova pravidla způsobená tím, že Vídeň a Budapešť byly původně hlavními městy podstatně větších státních útvarů, než dnes, že tedy byly připraveny o část svého přirozeného zázemí);
- nízká koncentrace obyvatel v nejlidnatějším městě, to ukazuje na území, která mají větší počet jader růstu, např. vznikla spojením několika dříve oddělených území (např. dnešní Polsko).

Při grafickém znázornění je na ose x pořadí města a na ose y počet obyvatel. Obě osy by měly mít logaritmické měřítko, v tom případě bude mít teoretická křivka průběh rovné čáry (úsečky). Zipfova křivka pro Českou republiku je znázorněna na obr. 22. Je z něho zřejmé, že velikostní struktura sídel v generalizované podobě odpovídá Zipfově teorii. Výraznější rozdíl je v pořadí mezi 4.–10. místem. Tady se reálná křivka dostává výrazněji pod křivku teoretickou. V praxi to znamená, že v České republice mírně absentují města velikostní kategorie 100 000 – 300 000 obyvatel.

Obr. 22 Zipfova křivka pro Českou republiku

13.3 Prostorové rozložení sídel

Teorie centrálních míst

Prostorové rozložení sídel se zpravidla nezkoumá samostatně ale v souvislosti s hierarchickým uspořádáním sídel. To je případ i **teorie centrálních míst**, kterou vypracoval v polovině 30. let 20. století německý geograf **Walter Christaller**. Při svých úvahách vyšel z předpokladu, že rozložení sídel v krajině není nahodilé, ale řídí se určitými pravidly. Zákonitosti tohoto rozložení hledal hlavně v ekonomických teoriích, protože sídla chápal především jako ekonomicko-geografické jevy.

Podle Christallera je základní formou uspořádání organické (ale zčásti i neorganické) hmoty centrální uspořádání, ve kterém centrum má funkci jádra pro hmotné i nehmotné jevy, které ho obklopují. Centrální uspořádání existuje i v různých oblastech společenského a ekonomického života, lze jej tedy aplikovat i pro systém měst. Město tvoří centrum pro své zázemí, je tedy střediskem určitého prostoru, jeho **centrálním místem**. V centrálním místě jsou poskytovány služby pro obyvatele okolních sídel, všechna centrální místa ale nejsou rovnocenná. Odlišují se nejen množstvím „centrálních“ funkcí, ale i velikostí oblasti, nad kterou svůj vliv uplatňují. Centrální místa, která mají větší vliv, jsou centra vyššího řádu, menší vliv mají centra nižšího řádu.

V další části své teorie se Christaller zabýval rozložením center stejného řádu v prostoru a snažil se najít jejich optimální prostorové uspořádání. Předpokládal, že jsou-li spotřebitelé rovnoměrně rozmístěni v rovině a mohou-li se pohybovat všemi směry, má „ideální“ tržní oblast prodeje určitého zboží (tj. oblast, ze které budou lidé dané zboží nakupovat) tvar kruhu.

Horní hranicí velikosti tržní oblasti je vzdálenost, ze které už nebude výhodné nakupovat dané zboží v uvedeném obchodě, protože budou náklady na dopravu příliš velké (lidé si pak obstarají zboží v jiném obchodě s výhodnější polohou, nebo je prostě nekoupí vůbec). Vedle toho ale existuje i dolní hranice tržní oblasti: oblast musí zahrnout alespoň tolik lidí, aby poskytovaná služba (prodej zboží) byla pro podnikatele rentabilní. Skutečné hranice tržní oblasti přitom leží někde mezi horní a dolní hranicí.

Předpokládáme-li, že se obchodníci chovají racionálně, budou se snažit obsloužit co největší území, tj. dosáhnout stavu, kdy se skutečné hranice tržní oblasti zboží shodují s teoretickou horní hranicí a kdy jim na „jejich území“ nikdo nekonkuruje. Takového stavu ale nelze dosáhnout, protože kruhy nemůžeme zaplnit celou plochu a některé oblasti by tak zůstaly neobsluhované. Proto se musí tržní oblasti jednotlivých center zčásti překrývat. Nejmenšího překrytí se dosáhne, uspořádají-li se centra do stejných vzdáleností od sebe do trojúhelníkové sítě. V překrývajících se částech tržních území se spotřebitelé budou orientovat na to centrum, které je jim bližší (budou se snažit minimalizovat náklady na dopravu), proto se oblasti překrývání rozpůlí a tržní území jednotlivých center dostanou tvar pravidelného šestiúhelníka. V idealizovaných podmínkách bude každý z obchodníků obsluhovat území stejného tvaru a velikosti, všichni budou mít stejný zisk a nebudou si navzájem konkurovat.

Protože funkci centrálních míst vytvářejí hlavně služby a obchod, předpokládal Christaller, že centrální místa mají v krajině podobné uspořádání, jako ideální tržní oblasti. **Centrální místa stejného řádu** jsou podle této teorie stejně vzdálena od šesti dalších centrálních míst stejného řádu, mají přibližně stejnou velikost a obsluhují přibližně stejně velké oblasti, které mají tvar rovnostranného šestiúhelníka.

Centra nižšího řádu budou ležet vždy uprostřed mezi třemi sousedními centry vyššího řádu v bodech, kde se stýkají jejich zázemí. Každé centrum vyššího řádu bude zahrnovat všechny funkce center nižších úrovní.

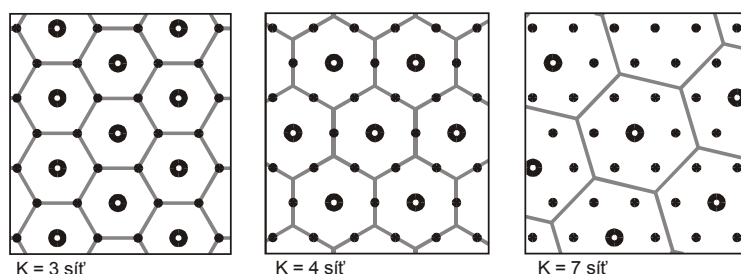
Tento způsob umisťování center nižšího řádu mezi centra vyššího se opírá o tzv. **tržní princip** (tj. o distribuci služeb nebo zboží). Protože zázemí centrálních míst nižšího řádu bude mít 3krát menší plochu, než zázemí míst vyššího řádu, byl tento systém umístění nazván **K = 3 síť**.

Tržní princip

Vedle tržního principu navrhl Christaller i dva alternativní přístupy k umístění center nižšího řádu:

*Dopravní princip a
administrativní princip*

- **dopravní princip**, podle kterého při umisťování center nižšího řádu bude upřednostňována poloha na dopravních spojnicích stávajících center, a proto vzniknou centra nižšího řádu vždy uprostřed mezi dvěma sousedními centry (**pak K = 4 síť**);
- **administrativní princip**, podle kterého budou vytvářena centra nižšího stupně tak, aby celé jejich zázemí leželo v zázemí centra vyššího řádu – jak je to obvyklé např. v členění státu na kraje, okresy a obce (**pak K = 7 síť**).

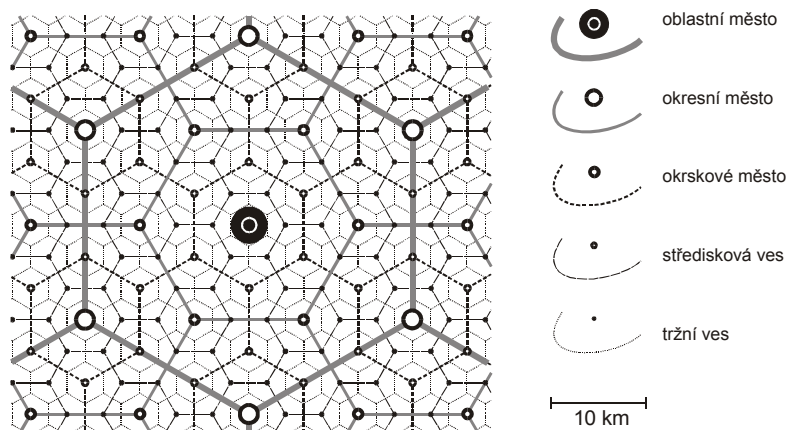

Obr. 23 Christallerova teorie centrálních míst (tržní, dopravní a administrativní princip)

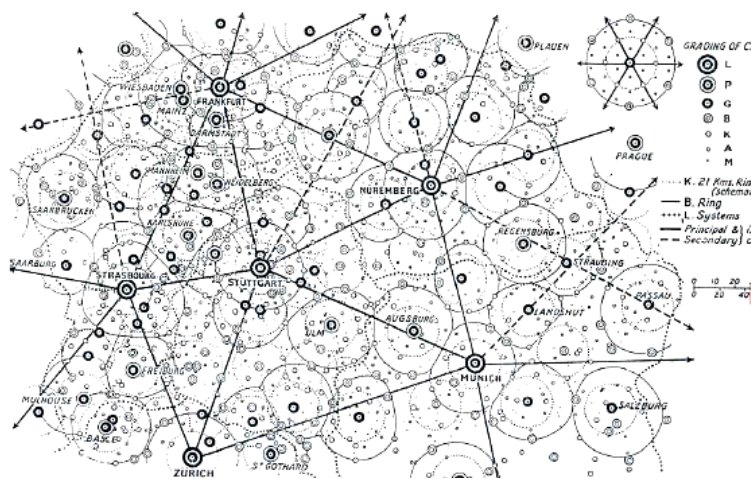
Jestliže bychom postup z předchozí kapitoly opakovali podruhé, potřetí atd., vedlo by to k vytvoření několika úrovní center, přičemž každé z center nižšího řádu je umístěno ve středu

du mezi centry vyššího řádu. Přitom centra vyššího řádu budou mít zároveň i funkce všech center nižšího řádu. **Tuto skutečnost označujeme jako hierarchii centrálních míst.**

Christaller prováděl své výzkumy v jižním Německu, pro něž vymezil celkem 7 hierarchických úrovní centrálních míst (tj. celkem 8 hierarchických úrovní sídel, protože nejmenší sídla centrálními místy nejsou). Hierarchicky nejvyšší bylo hlavní město, kterému jsou podřízena 2 provinční města, 6 oblastních měst, 18 okresních měst, 54 okrskových měst, dále 162 střediskových vsí a 486 tržních vsí. Se snižováním hierarchické úrovně sídel se zmenšuje rozloha zázemí, počet obyvatel i počet poskytovaných služeb a druhů zboží.

Obr. 24 Christallerova teorie centrálních míst (hierarchie)

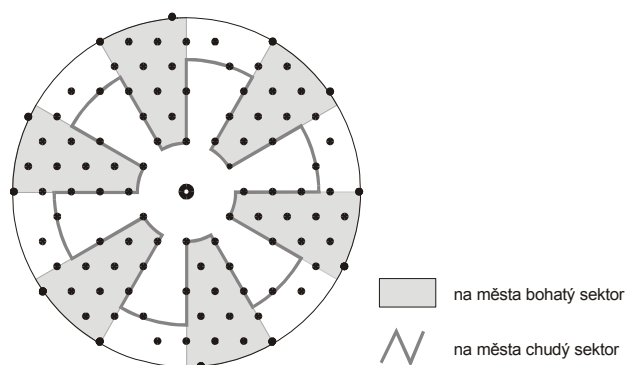
Obr. 25 Christallerova teorie centrálních míst (reálné zkoumané území)

Löschova teorie

Na Christallerovu teorii centrálních míst navázal **A. Lösch**, který vyvinul odlišný obraz lokalizace. Přijal myšlenku o šestiúhelníkových zázemích jednotlivých center, ale na rozdíl od Christallera, který vycházel ze středisek nejvyššího řádu a odvozoval polohu center nižšího řádu, Lösch se zabýval otázkou, kam se v síti středisek nižšího řádu umístí prodej zboží nebo služeb vyššího řádu. Došel k závěru, že prodejci zboží, jehož tržní oblast bude v rozsahu od plochy základního šestiúhelníku po jeho trojnásobek budou umísťovat své prodejny v síti typu $K = 3$, zatímco prodejci zboží s tržní oblastí o rozloze od trojnásobku do čtyřnásobku základní plochy v sítích typu $K = 4$ atd. (vymezil sítě typu $K = 7, 9, 12, 13, 16, 19, 21, 25...$).

Centra těchto různých sítí ale nejsou přirozeně vždy ve stejném místě a proto se funkce jednotlivých center odlišují (přesněji řečeno: elementární zboží každodenní potřeby je poskytováno ve všech centrech, specializované zboží s větší tržní oblastí ale nikoliv a neplatí, že sídlo, které poskytuje zboží s tržní oblastí určité velikosti, poskytuje také všechny druhy zboží s menší tržní oblastí).

Překrytím různých K sítí se vytvoří tzv. **ekonomická krajina**: kolem centra se vytváří střídající se sektory s výraznou specializací a sektory s malou aktivitou, sektory vytvářejí výseče po 30°.

Obr. 26 Löschova ekonomická krajina

Zatímco Christallerova hierarchie více odpovídá maloobchodu a službám v terciálním sektoru, Löschova ekonomická krajina lépe charakterizuje rozmístění průmyslu v jeho pozdějším, tržním stádiu (zjednodušeně řečeno: je-li v nějakém městě továrna na televizory, ještě v něm nemusí být cukrovar – jestliže ale v nějakém městě prodávají televizory, téměř jistě tam budete i obchod prodávající cukr).

Úkol / Úkol k zamyšlení

Zamyslete se nad sférami vlivu různých zařízení umístěných v sídle, ve kterém žijete, Které z nich překračují sférou vlivu hranice sídla, které má největší sféru vlivu? Zamyslete se nad postavením vašeho bydliště v hierarchickém systému sídel, pod které sídlo vyššího řádu spadá (nebydlíte-li v Praze)?

SHRNUTÍ

Sféra vlivu:

- oblast působení jednotlivých zařízení umístěných ve městě

Zázemí města:

- oblast ovlivněná městem
- členění se na zázemí převážně tíhnoucí k městu a zázemí volně spojené s městem
- zázemí města se vymezuje podle sfér vlivu městotvorných zařízení

Regionalizace:

- rozdělení regionů na menší územní jednotky (nebo naopak spájení menších územních jednotek do větších)

Hierarchie sídel:

- odstupňování velikosti, vlivu a významu sídel
- Zipfovo pravidlo (velikost sídla odpovídá velikosti největšího města dělené pořadím)

Prostorové rozložení sídel:

- Christallerova teorie centrálních míst (města jsou centrálními místy pro své zázemí, jejich vliv je odstupňován podle jejich řádu – centrální místa vyššího řádu mají větší zázemí a větší vliv; centrální místa stejného řádu jsou umístěna v trojúhelníkové síti, mají přibližně stejnou velikost a obsluhují přibližně stejně velké oblasti, které mají tvar rovnostranného šestiúhelníka; centra nižšího řádu leží vždy uprostřed mezi třemi sousedními centry vyššího řádu; každé centrum vyššího řádu je zároveň centem všech nižších řádů)
- Löschova ekonomická krajina (funkce jednotlivých center se liší; kolem centra se střídají sektory s výraznou specializací a sektory s malou aktivitou)

Kontrolní otázky a úkoly

1. Co je zázemí města, jak se liší od sféry vlivu městských zařízení?
2. Čím se liší Löschův model usprádnání centrálních míst od Christallerova modelu?
3. Proč skutečné rozložení měst v krajině není tak pravidelné jako v modelech?

Pojmy k zapamatování

Zázemí města, sféra vlivu, regionalizace, prostorové rozložení sídel, hierarchie sídel, pravidlo pořadí – velikost, teorie centrálních míst, ekonomická krajina

Závěr

Vážení kolegové, jak již bylo zmíněno v úvodu, používali jste text určený studentům kombinovaného studia studijního oboru Geografie. Cílem autorů bylo napsat oporu, která Vám předá nové informace přístupným a srozumitelným způsobem. Protože bychom na tomto díle chtěli i nadále pracovat, budeme Vám vděční, když nám pomůžete identifikovat místa obtížně srozumitelná, nepřehledná, případně upozornit na překlepy, typografické i věcné chyby. Děkujeme Vám, že pečlivým vyplněním závěrečného hodnotícího dotazníku přispějete ke zdokonalení tohoto textu a tím i k efektivnějšímu studiu Vašich budoucích kolegů.

Použité zdroje

- Bašovský, O., Mládek, J. *Geografia obyvateľstva a sídel*. Univerzita Komenského, Bratislava, 1989.
- Beaujeu-Garnier, J. - Chabot, G. *Traité de géographie urbaine*. Paris, 1963.
- Berry, B. J. L. *Geografie tržních středisek a maloobchodní sítě*. Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha, 1971.
- Burne, L., Simmons, J. *Systems of Cities*. Oxford University Press, New York, 1978.
- Brychtová, Š., Fňukal, M. *Socioekonomická geografie, I. díl, Geografie obyvateľstva, geografie sídel*. Univerzita Pardubice, Pardubice, 2007.
- Carter, H. *The Study of urban geography*. Edward Arnold, London, 1981.
- Čelechovský, G., Šipler, V. *Města jako systémy*. Academia, Praha, 1983.
- Drucker, P. F. *Věk diskontinuity. Obraz měnící se společnosti*. Management Press, Praha, 1994.
- Halík, P., Kratochvíl, P., Nový, O. *Architektura a město*. Academia, Praha, 1996.
- Hall, P. *Cities of tomorrow*. Blackwell Publishers, Oxford, 2001.
- Herbert, D. T., Thomas, C. J. *Urban geography: A first approach*. John Wiley and Sons, Chichester, New York, Brisbane, Toronto, Singapore, 1982.
- Hrala, V., Kašpar, V., Vitvarová, I. *Geografie světového hospodářství. Vybrané kapitoly*. Vysoká škola ekonomická, Praha, 1995.
- Chalupa, P. *Geografie obyvateľstva*. Univerzita J. E. Purkyně, Brno, 1984.
- Chalupa, P., Tarabová, Z. *Základy geografie obyvateľstva, demografie a geografie sídel*. SPN, Praha, 1983.
- Christaller, W. *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena, 1933.
- Jehlička, P., Tomeš, J., Daněk, P. *Stát, prostor, politika. Vybrané otázky z politické geografie*. Přírodovědecká fakulta UK, Praha, 2000.
- Ježek, J. *Vybrané kapitoly z geografického výzkumu měst*. Západočeská univerzita, Plzeň, 2001.
- Johnston, R. J. ed. *The Dictionary of Human Geography*. Blackwell Publishers, Oxford, 1994.
- Kalibová, K., Pavlík, Z., Vodáková, A. *Demografie (nejen) pro demografy*, Sociologické nakladatelství, Praha, 2009.
- Koschin, F. *Demografie poprvé*. Vysoká škola ekonomická, Praha, 2005
- Láznička, Z. *Typy venkovského osídlení v Československu*. ČSAV, Brno, 1956.
- Láznička, Z. *Typy venkovského osídlení na Moravě*. Česká společnost zeměpisná, Brno, 1946.
- Máčel, O. *Základní problematika urbanistické struktury vesnice v Čechách a na Moravě*. Výzkumný ústav výstavby a architektury, Brno, 1954.

-
- Maik, W. *Podstawy geografii miast*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, 1992.
 - Malikowski, M., Solecki, S. ed. *Spoleczeństwo i przestrzeń zurbanizowana. Teskty źródłowe*. Wydawnictwo Wyższej szkoły pedagogicznej, Rzeszów, 1999.
 - Maryáš, J., Vystoupil, J. a kol. *Ekonomická geografie I*. Masarykova univerzita v Brně. Ekonomicko-správní fakulta, Brno, 2001.
 - Matlovič, R. *Geografia priestorovej štruktúry mesta Prešov*. Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, Prešov, 1998.
 - Matlovič, R. *Geografia religii*. Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, Prešov, 2001.
 - Mládek, J. *Základy geografie obyvateľstva*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1992.
 - Murphy, R. F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Sociologické nakladatelství, Praha, 1998.
 - Nový, O. *Velkoměsto včera, dnes a zítra*. Horizont, Praha, 1978.
 - *OECD in Figures*. Statistics on the member countries, 2011.
 - Pavlík, Z., Rychtaříková, J., Šubrtová, A. *Základy demografie*. Praha, Academia, 1986.
 - Perlín, P., Kučerová, S., Kučera, Z. *Typologie venkovského prostoru Česka*. Geografie, 115 (2), 2010: 161–187.
 - Roubíček, V. *Úvod do demografie*. Codex Bohemia, Praha, 1997.
 - Smailes, A. *The Geography of Towns*. London, 1966.
 - Sýkora, L. ed. *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 1993.
 - Štampach, O. I. *Náboženství v dialogu. Kritické studie na pomezí religionistiky a teologie*. Portál, Praha, 1998.
 - Toušek, V., Kunc, J., Vystoupil, J. a kol. *Ekonomická a sociální geografie*. Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, Plzeň, 2008.
 - Vallin, J. *Světové obyvatelstvo*. Academia, Praha, 1992.
 - Vondrušková, A., Vondruška, V. *Průvodce českou historií – město*. Nakladatelství Vyšehrad, Praha, 2013.
 - Votrubec, C. *Lidská sídla, jejich typy a rozmístění ve světě*. Academia, Praha, 1980.
 - Votrubec, C. Praha. *Zeměpis velkoměsta*. SPN, Praha, 1965.
 - Watson, S., Gibson, K. *Postmodern Cities and Spaces*. Blackwell, Oxford, 1994.
 - Whitehand, J. W. R., Larkham, P. J. eds. *Urban Landscapes: International Perspectives*. Routledge, London – New York, 1992.
 - Wokoun, R. *Teoretické a metodologické problémy výzkumu městských aglomerací*. Univerzita J. E. Purkyně, Brno, 1987.
 - Wokoun, R. *Socioekonomická geografie*. Vysoká škola ekonomická, Praha, 1994.

- Zemko, J. *Územný a sociálny rozvoj sídel*. Veda, Bratislava, 1984.
- Zibrin, P. *Vnímanie urbanistického priestoru*. Vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry, Bratislava, 1988.
- Zipf, G. K. *National unity and disunity*. The Principia Press, Bloomington, 1941.

Profily autorů

doc. RNDr. Marián Halás, Ph.D.

Marián Halás se narodil v roce 1973 ve Skalici (Slovensko). Pracuje na Katedře geografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, kde vyučuje mimo jiné předměty Základy humánní geografie, Regiony a geografická regionalizace, Prostorové interakce a deformace, Municipální ekonomie a municipální politika a jiné. Ve své vědecké činnosti se dlouhodobě zabývá prostorovými interakcemi a prostorovým uspořádáním společnosti, konkrétně např. výzkumem příhraničních a periferních regionů, resp. možnostmi využívání poznatků z jiných vědných disciplín v sociálních vědách.

RNDr. Šárka Brychtová, Ph.D.

Šárka Brychtová se narodila v roce 1969 v Chrudimi. Pracuje jako odborná asistentka na Ústavu správních a sociálních věd Fakulty ekonomicko-správní Univerzity Pardubice, kde vyučuje regionální geografii, hospodářskou geografii, regionalistiku a rozvoj mikroregionů. Ve své vědecké činnosti se dlouhodobě zabývá otázkami cestovního ruchu a rekreace, činností samospráv na poli rozvoje cestovního ruchu, otázkami příčin současné společenské a ekonomické krize a v poslední době i systémem ochrany zájmových zvířat v České republice.

RNDr. Miloš Fňukal, Ph.D.

Miloš Fňukal se narodil v roce 1970 ve Velkém Meziříčí. Pracuje jako odborný asistent na Katedře geografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, kde vyučuje politickou geografii, konfliktní regiony světa, regionální geografii Ameriky a Austrálie a vede semináře z historické a kulturní geografie. Ve své vědecké činnosti se zabývá hlavně konflikty na Balkáně, otázkami stability hranic a volební geografii.

doc. RNDr. Marián Halás, Ph.D.
RNDr. Šárka Brychtová, Ph.D.
RNDr. Miloš Fňukal, Ph.D.

Základy humánní geografie 1: Geografie obyvatelstva a sídel

Výkonný redaktor prof. RNDr. Tomáš Opatrný, Dr.
Odpovědný redaktor Bc. Otakar Loutocký
Technická redakce autor
Návrh obálky Jiří Jurečka
Foto na obálce Martin Jurek

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.vydavatelstvi.upol.cz
www.e-shop.upol.cz
vup@upol.cz

Publikace neprošla ve vydavatelství redakční jazykovou úpravou

1. vydání

Olomouc 2013

Ediční řada – Studijní opory

ISBN 978-80-244-3847-4 (tištěná verze)
ISBN 978-80-244-3848-1 (online verze)

Neprodejná publikace

Online verze publikace dostupná na
<http://geography.upol.cz/soubory/studium/e-ucebnice/978-80-244-3848-1.pdf>

VUP 2013/755 (tištěná verze)
VUP 2013/756 (online verze)

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

